

М. О. КОВАЛЕВСЬКИЙ.

І С Т О Р І Я
Г Р Е Ц І Ї Т А Р И М У

ДЛЯ ШКОЛИ Й САМОНАУКИ

З 46 малюнками й 3 картами.

Українське Видавництво в Катеринославі.

Філія для Правобережної України.

Катеринослав — Кам'янець — Ляйпціг.

1 9 2 0

938
К. 27/12

ГРЕЦІЯ.

РОЗДІЛ I.

ГРЕЦЬКИЙ СВІТ.

1. Політична географія стародавньої Греції. Міти, поеми Гомерові та археологічні розкопки освітлили більшість явищ у грецькій культурі найдавніших часів. Історична доба для Греції починається приблизно в VII. віку; тільки від цього часу знаходимо перші писані пам'ятники. Коли вже культура часів критсько-мікенських і гомерівських викликає велику цікавість; то пізніша культура заслуговує на ще більшу увагу, бо Греція досягла найвищого розвитку в стародавню добу, й більшість пам'яток грецької творчості (храми, статуї, поетичні утвори) досі вважаємо за *класичні* (зразкові).

В *історичну* добу грецькі землі розкинулись на величезному просторі: на Балканському півострові, побережжі Малої Азії, багатьох островах (*Йонійські, Евбея, Крит, Кіклади, Споради, Кипр*) та на багатьох побережжах середземного басейну (*Середзем'я*), де осіли грецькі колоністи. Найважливішого значіння досягла Греція в V. віку на південній частині Балканського півострову; через географічне становище цю частину можна назвати *центральною*. Вона розмежована була самою природою на три відокремлені частини — *північну, середню й південну*. *Північна* частина була оточена високими горами з півночі та півдня. Кряж *Пінд* розмежовує її на дві значних країни — суворий, гористий *Епір*, із оракулом *Зевеса в Додоні*, та родючу рівну *Тессалію*, з горою *Олімп*.

Північна Греція відокремлювалася від середньої горами, майже неперехідними; головним проходом у середню Грецію були *Термопіли*, де сторчові скелі купчилися біля самого берега моря. Таким чином у Термопілах було зручно захищати середню Грецію від нападів із півночі.

Головні країни, що входили у склад *середньої Греції*, містилися у східній частині її. Убога природою *Фокіда* придбала слави тільки через славнозвісного *дельфійського оракула* біля підніжжя гори

Парнас. За нею розкинулася родюча *Беотія* з старовинним містом *Теби*, що було наймогутнішим над усі города беотійські. Далі на південний схід була країна *Аттика*; вона була на невеликім, у 40 кв. миль, півострові. Майже цілком неродюча Аттика, убога на воду, рано об'єдналася під зверхністю *Атен* і стала найславнішою грецькою державою. На захід від Аттики розкидалися острови *Саламіна* та *Егіна*.

Середню Грецію з південною з'єднував *Істм* (шийка), що мав у найвужчому місці 6 верстов. На протилежних кінцях цієї шийки стояли значні міста — *Коринт* та *Мелара*. По деревляному волоці греки перетягували судна через Істм з однієї затоки в другу.

У південній Греції (по грецькому *Пелопонес*) було декільки значних країн. В осередку Пелопонеса містилася *Аркадія*, замкнуте узгір'я, тиха країна пастухів. На схід від неї розкинулася *Арголіда*, країна гомерівських аргівців. Замість старовинних суворих твердинь *Мікен* та *Тиринта* пізніше запанувало м. *Арґос*. На північ від Аркадії була *Ахая*; її мешканців уважали за нащадків гомерівських ахайців. На захід від Аркадії лежала країна *Еліда* зі славетними загально-грецькими святощами та святкуваннями в м. *Олімпії*. На південно-східнім кінці Пелопонесу була *Мессенія*, найбільше тепла та родюча частина Греції. На двох інших південних виступах розлягалася могутня *Лаконія* (Лакедемонія) в містом *Спартою* над р. *Евротом*. На о. Евбеї визначався торговий та промисловий город *Халкіда*, який містився проти гавані *Авліди* (де збиралися герої Троянської війни). *Крит* під часи історичної доби вже не мав того величезного значіння, яке спостерігаємо з поем Гомера і з розкопок на острові. А між островами, які розкинулись по Егейському морю, визначилися: *Хіос*, багатий на вино та мармур, до того ж іще відомий своїми місцевостями; *Самос* та *Родос*, що досягали часом великого добробуту; *Делос* (серед *Кіклад*), батьківщина Аполлона, релігійний осередок усього Архіпелагу, і *Парос*, що вславився мармуром.

По малоазійському побережжю вже з початку історичної доби уславилися города — *Ефес* із *Мілетом*. Вони мали велике значіння в торгівлі та колонізації.

2. **Головні риси грецької природи.** Природа Греції дивує незвичайною *різноманітністю*: суходіл перемежовується з морем; суворі гірські кряжі — з роскішними рівнинами, замкнуті луговини — з одвертими від моря низинами рік, пустельні узгір'я — з повними життя побережжями. Грецію оточує велика скількість островів. По великості своєї *берегової лінії* вона досягає першого місця серед

шим містом
Далі на
елинім, у
убога на
авнішою
острови

що мав
і шийки
волоці
у.

и знач-
мкнуте
оліда,
твер-
івніч
ерів-
авет-
пії.

ьше
пах
над
род
рої
ого
юк
му
це
ом
а,
ся

и
т

країн усього світу: що-найглухіші закутки Греції лежать від моря не далі, як на 60 верстов. Щодо цього вона є морською країною, в якій рано почалося мореплавання та знайомство з розкішними країнами стародавнього Сходу. Третя особливість Греції полягає в тому, що вона є *сторона гір*: вони займають 4/5 всієї її площини. Гори роблять ріжнманітним краєвид Греції, викликають великі ріжнниці у кліматі й розбивають країну на величезну скількість відокремлених дрібних округ; мешканці таких округ відрізняються один від одного говіркою, складом життя й уперто одстоювали свою незалежність.

Старовинна Греція не була багата скарбами природними, але й не була обділена ними; вона мала й родючі землі та пастівники, й лісні площі; в горах добували розкішні сорти мармуру ріжних колірів, срібло та мідь. Греки навчилися користуватися всією ріжнманітністю дарунків природи, а лагідний клімат зробив боротьбу з природою для людини під силу. Вплив великих народів Сходу передався через острови Егейського моря — грекам і був першою спонуккою до розвитку цього талановитого народу.

3. Населення стародавньої Греції. Греки нічого не знали про своє арійське походження та споріднення з іншими індоєвропейськими народами, але мали неясну свідомість того, що вони не були споконвічними населенцями своєї землі, й гадали, що до їхнього приходу на Балканському півострові жили якісь-то *пеласги*. Ці пеласги, як думали Греки, збудували такі старовинні величні пам'ятники, як, наприклад, *мікенські* та *тиринтські*. Окрім того, Греки гадали, що й на новій їхній батьківщині довго відбувалися переселення окремих племен. Греки вважали за святу істину, що троянська війна дійсно була й відбулася саме так, як описано в Гомера. По цій війні, згідно переказам, створилися значні зміни. Мешканці Епіру перейшли зі своїх гір на плодючі рівнини Тессалії й опанували ними, а побиті збулися земель та стали наймитами і кріпаками своїх переможців. Частина населення, не бажаючи коритися зайдам, пересунулася в Беотію та й осіла в Тебах. Найвизначніше переселення зробили дрібні народи західних країв середньої Греції на чолі з *дорійцями*; вони перейшли в Пелопонес і захопили більшу частину південної Греції, окрім Аркадії та Ахаї.

Гомер не знав загального ймення для всіх греків; лише від VII. віку вони починають називатися *еллинами*. Замість стародавніх *ахайців* та *аргівців* (яких згадує Гомер) тепер відрізняються два головніші грецькі племена — *йонійці* та *дорійці*. За *дорійців* вважали поселенців Пелопонесу (на півдні та сході), Крита та південних

Кіклад, Родоса та південносхідного побережжя Малої Азії; за *йонійців* — мешканців Аттики, Евбеї, останніх Кіклад і середньої частини мало-азійського побережжя. Інші ж греки мали назву *еольців*. З північних сусідів у найблизшому спорідненні з греками були *македонці*, що мешкали в гористій та лісовитій Македонії. Народи *Тракії* та *Іллірії* належали до індо-європейців, але греки мали змогу розумітися з ними тільки через товмачів. Культура цих народів була зовсім нерозвинена. Греки звали їх, тай узагалі всіх чужинців — *варварами* (с.-т., не-греками, чужинцями).

4. Держава-місто. Греки ніколи не утворювали єдиної держави. Частіш усього у стародавній Греції зустрічаємо »держави-міста«; тямка »місто« та держава для греків були однакові й мали одне слово.

Усього таких самостійних міст-громад налічуємо на весь стародавній грецький світ до 2000. Державний побут Греції давніший, ніж доба Гомера; величезні палаци на Криті існують уже у другім тисячолітті перед Р. Христовим. Однак у історії Греції ясно збереглися сліди ще більше стародавнього побуту — *родинного*. Населення держави-міста складалося зі скількох *філ*; кожна філа мала свого *філобасілевса* (царя філи) й поважала окремого героя-покровителя. Філа розкладалася на *фратрії* з *фратріярхом* на чолі. Фратрія ж ділилася на окремі *роди*, на чолі яких були старшини. Се-б-то, кожна родина належала до відомого *роду*, *фратрії* та *філи*. Поза цими родовими спілками були тільки раби та чужинці. Вигнання з роду вважалося за найтяжчу кару. Ці останки родинного побуту мали велике значіння в релігійнім та політичнім житті (на святах, у справах управи та суду, в народніх зібраннях, на війні). В Атенах за основника державного ладу вважався герой *Тезей*.

Плутарх (письменник I—II віку по Р. Хр.) так розповідає про заслуги Тезея: »Він зібрав усіх мешканців Аттики в одно місто й утворив з них один нарід. До того часу жили вони роз'єднано й неохоче збиралися для нарад про загальні справи. Тезей скасував старі ради та судовища й заклав нові. Місто він назвав Атенами й установив загальне жертвоприношення, яке мало назву панатиней.« Його пам'ять атенці побожно святкували в 8-й день кожного місяця, особливо одмічаючи роковини його повернення з о. Криту.

5. Грецька колонізація. Напади дужих ворогів та зlodів, недостача родючого ґрунту, значний зріст населення, ворожнеча між родами та племенами, землевласниками та безземельними, — все це примушувало людність кидати стару вітчину й шукати нової. Море полегчувало грекам такі переселення, й вони рано, ще за доісторичної доби, осіли на островах архіпелагу та заклали суцільну низку колоній на західному березі Малої Азії. Особливу славу придбали городи

Ионії — Ефес та Мілет. Окрім того, греки спромоглися почасти осісти на південних берегах Малої Азії та на о. Кипрі. Ця стародавня колонізація провадилася так давно, що азійські міста не пам'ятали йменнів тих, хто їх заклав, і загубили зв'язок із населенням Європейської Греції, хоча й лічили себе за приходнів.

Інакше одбувалася колонізація протягом пізніших часів. Нею звичайно кермували найбільш підприємчиві держави-міста. Юрба переселенців зі своїм отаманом кидала батьківщину, наче той молодий рій з маткою покидає вулик. Мандрівники звичайно мали за отамана чоловіка славетного роду, який ще до того й уважався улюбленцем богів. Отаман брав у подоріж вогонь від вугілля з вогнища рідного міста й вів товариство за море згідно вказівкам оракула. Прибувши на місце, вони закладали свячений вівтарь і на ньому запалювали вогонь від вугілля з вогнища «міста-матері» (*метрополії*; таку назву й зараз іще носять країни, що мають колонії); так починала своє життя колонія. Закладчикові її, після його смерті, ставили вівтарь і шанували пам'ять його, ніби *героя*.

Колонія вважалася цілком за самостійну громаду, але з містом-матіррю в неї лишався релігійний зв'язок назавжди, і колоністи додержувалися звичаю посилати окремих уповноважених, щоб вони були присутні на святкуваннях метрополії. Колонія при важких обставинах завжди сподівалася допомоги своїй метрополії і ставилася до її громадян із особливою повагою; торговельні стосунки між спорідненими містами були особливо жваві.

Колонії швидко множилися та розвивалися; вони розкидалися по всьому Середзем'ю — від Кавказу та гирла Дону до берегів Іспанії та від південної Франції до Нільського гирла. Ще за часів Геродота північні береги Егейського моря славилися розкішними корабельними дровами, деревом на весла та копальнями срібла. От на цих то берегах рано з'явилися Греки-колоністи, особливо з Евбеї; одні *халкідійці*, «найхоробріший нарід Еллади», заклали 32 міста на досить значнім та дуже розмежованім пів'острові, який став зватися *Халкідикою*.

З Егейського моря вузький, покручений *Гелеспонт* довів грецьких колоністів до Мармурового моря; при вході в цю протоку осіли колонії *Мілета*. Особливо щасливий був вибір *Мелари*; вона заклала на європейським березі Босфору *Візантію*. До її розкішної гавані заходили всі кораблі, й Візантія багатшала від торгівлі хлібом та рибою (гроші її були з відбитками вола та риби).

Понт (Чорне море) зпочатку лякав Греків своїми бурями, туманами, мілинами та відсутністю островів, але потім вони прозвали його *гостинним*. На південних берегах вони спромоглися найти

багаті копальні заліза та срібла. В колишній південній Росії скити обробляли землю й розводили товар. У Криму та на Кавказі дикі тубольці продавали грекам полонених і власних дітей у неволю. У морі плодилася незчисленна скількість риби. Завзяті греки потягли на Понт. Згідно переказам, сам Мілет заклав 90 колоній, які розташувалися по всьому чорноморському побережжю. На півдні за найвидатніше місто вважали *Синоп*; тут виробляли зброю, будували кораблі та вудили рибу. На півночі з'явилися колонії біля гирла Дунаю; Дністра, Бога (Ольбія); тут промишляли хлібом, шкірами та вовною. У Криму важливого значіння набули *Херсонес* (староруський *Корсунь*) та *Пантикапей* (теперішня Керч). Посуваючись по узбережжю Азовського моря, греки дійшли до крайньої межі на північному сході — до гирла Дону; тут виникла колонія *Танаїс*.

Коли пролунала чутка про надзвичайну родючість Сицилії, до неї полинули колоністи з усієї Еллади. Особливо придбала слави коринтська колонія *Сиракузи* з її розкішною штучною гаванню. На березі протоки між Сицилією та Італією виникло місто *Мессана* (сучасна Мессина). В самій же Італії греки зміцнилися на її південно-західнім прибережжю. Тут вони мали міста *Неапіль* та *Тарент*. Маючи розкішну гавань, Тарент торгував хлібом, рибою, вовною, вином та амфорами¹⁾. Вся південна Італія, багата на пастівники, поля, виноградники та маслину, так заселилася греками, що її усявлено *Великою Грецією*.

Один раз греки, харцизуючи по морях, на 50 весельних кораблях дісталися до берегів півд. Франції. Тут недалеко гирла Рона виникла колонія *Массалія* (Марсей). Незабаром Массаліти сами вкрили колоніями весь берег від Альпів до Піринеїв. Твердо осісти в Іспанії грекам не дали картагінці, що порядкували в західних водах.

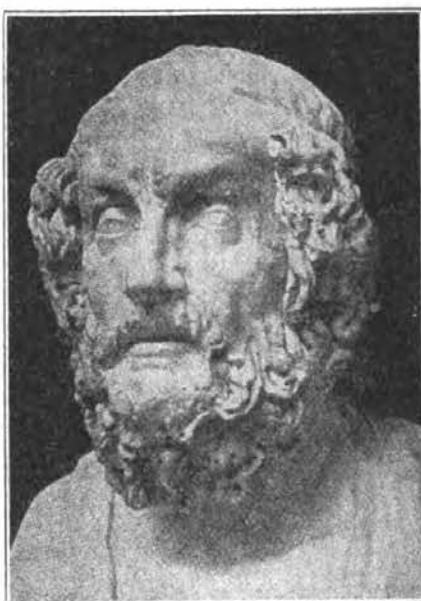
На Африканському побережжю греки раніш усього з'явилися в Єгипті. Фараон Псамметих I. запрошував грецьких наємців до військової служби й розташував їхній табор у Дельті. Греки заклали колонію *Навкратиду* (на західній протоці Ніла), головний пункт торговельного обміну між Грецією та Єгиптом. — Ближче до заходу від Єгипту греки оселилися в *Кірені*. Це місто стояло верстов за 15 від берега на скелястому підвищенні. В долині було дуже джерело, біля якого зупинялися каравани, що прямували у глибину країни. Кіренські коні були дуже відомі своєю прудкістю. Окрім того, тут провадився жвавий торг *сильфієм*; рослина ця вживалася для приправи, а сік її вважався за ліки. На коринт-

¹⁾ Високий посуд із глини, іноді заввишки на зріст людини (в старовину не знали деревляних барил).

ських грошах вибивали вершника, Перемогу на колісниці та сільфій.

Грецька колонізація до 500 років охопила дві третини всього Середзем'я. Як і фенікійці, греки ніде не заходили далеко у глиб суходолу. Сучасники порівнювали грецькі колонії з околицями, пришитими до тканини варварських країн. Ще казали, що греки розташувалися на Середземному морі, як жаби навколо ставу. Скрізь через колонії пробивався грецький вплив.

6. Єдність греків; загально-грецькі установи. Гори й море поділили греків на силу самостійних міських держав. Розселюючись по окремих колоніях, вони б могли б дули забути про своє племінне споріднення, але сталося навпаки: через стосунки з чужими народами, греки живіше відчули себе близькими один до одного та й прийняли загальне ймення еллінів (уперше воно зустрічається біля 700 р.). Свої племінні назви елліни поясняли в оповіданнях тим, що загальним предком еллінів був наче б то *Еллін*, унук Прометея; його сини звалися *Дор* та *Еол*, а внуки *Іон* та *Ахей*. Елліни балакали спільною мовою, нарідча (наприклад, йонійське та дорійське) були зрозумілі для всіх греків. Побут греків (домашній, родинний та громадський) був приблизно однаковий скрізь від Массалії до Танаїсу. Міти про богів та героїв стали спільним скарбом греків таксамо, як і стародавні поетичні оповідання про героїв троянської війни.

Фіг. 1. Гомер.

Мандрівники-рапсоди переходили від міста до міста з ціпком у руці й вінком на голові й у свято на базарі розповідали людям уривки з старовинних поем; так став відомий усім еллінам зміст *Іліади* та *Одиссеї*. По цих поемах, як по літопису, греки довідувалися про своє далеке минуле, і троянська війна вважалася за дійсну історичну подію, великим загальногрецьким подвигом. Але поеми Гомера були грекам не лише за старовинний літопис, а ще до того й своєрідною Біблією. Великих богів (Зевеса, Аполлона, Афродиту та інших) уявляли вони саме в такому вигляді, в якому їх змальовано в Гомера; так у греків повстала загальна релігія. Рано помітно й загальні святині, улюблені місця, де сусіди спільно шанували великих богів. Так здавна сусіди збиралися біля Термо-

піл, після жнив, дякувати за врожай богині землі; на Істмі збиралися серед літа на свято Посейдона, а на о. Делосі відбувався торг та загальне йонійське святкування в честь Аполлона.

Спілки. Для захисту загальних святощів та миру поміж сусідніми племенами та містами рано виникли окремі спілки (амфікціонії). Одною з найкращих амфікціоній вважалася делоська, а найважливішою стала дельфійська. Учасники амфікціоній клялися так: «клянуся не руйнувати жадного міста, що належить по амфікціонії, а ні позбавляти його пропливної води, ні в військовий, ні в мирний час; коли ж яканебудь громада порушить цю постанову, я виряджаюся в похід проти неї та розруйную її городи».

Оракули. При найславніших святинях ще за сивої давнини виникли оракули. Оракул Зевесів у Додоні був знаний уже Гомерові; пізніше світової слави досягнув дельфійський оракул. Він містився на боці гори Парнасу в дикій гірській місцевості. Зі скель клеко-тіли джерела; біля одного з них у гаю жили *музи*, які збиралися співати кожного разу, коли Аполлон грав на лірі. У святині стояв золотий триніг над глибокою розсілиною, відкіля виходив холодний газ, що туманив голову. Коли треба було пізнати волю бога, особлива жриця (*німфія*) сідала на цей триніг; під впливом газу вона швидко блідла, тряслася всім тілом і в нестямі белькотала якісь слова. Жерці едали ці слова в вірші та ї давали відповідь тим, хто запитував пітію. Оракули не тільки віщували будучину, але ї навчали, що діяти у скрутних випадках народнього життя. З ними радилися при видаванні законів, закладі колоній та в інші важні менти мирного та воєнного життя. Дельфи стали «загальним вогнищем», духовою столицею на весь грецький світ. Рано по-складано збірки речень оракулів; їх вивчали і, переходячи від города до города, переказували за невелику платню всім, хто вірував.

Громадські грища. Улюбленим видовищем первісних народів були врочисті змагання в силі, прудкості, спритності, перегонах, співах і т. и. Але ні в одного народу ці змагання не досягли такого блискучого розвитку, як у стародавніх греків. Ці змагання (так звані «громадські грища») виникали як і амфікціонії та оракули, біля найповажніших святощів; з них найважливіші змагання — ті, що влаштовувалися на славу Зевеса в Олімпі, Посейдона на Істмі та Аполлона в Дельфах. Найважливіші святкування та змагання виникали поруч старовинного вітваря Зевеса в Олімпії. Раз у 4 роки, греки збиралися там зо всіх кінців Середзем'я: богомольці, цікаві та продавці. Уся рівнина вкривалася наметами та курінями. Скрізь у Пелопонесі на цей час припинялися сварки, тай узагалі ніхто не повинен був озброєно вступати в Еліду. З усіх боків стягувалися

посольства окремих грецьких держав. Свята починалися врочистим жертвоприношенням Зевесові; окремі начальники довго до того кермували заходами біля влаштування змагань. Учасниками повинні були бути вільні люде еллінського роду; вони клялися битися чесно, згідно правилам.

Удосвітку глядачі займали місця. Грища розпочиналися на сході соняшному. Зпочатку змагалися в біганню наввипередки, бігали в один чи два кінці здовж біговища, довжиною на 200 метрів. Далі відбу-

валася борня; борці боролися голі, намазані олією, й намагалися всіма способами покласти тричі супротивника на землю плечима.

Другого дня глядачі переходили на *гіподром*; там починалися змагання на легких (на двох колесах) колісницях, запряжених четвернею. З голосними вигуками візники настоячки гнали коней і обганяли арену гіподрома. Коли ввійшла у звичай у греків їзда верхи, у них почалися змагання в перегонах верхи: треба було 12 разів оббігти навколо всього гіподрому. Переможцем у цім змаганні вважався кінь, а не вершник. Таким чином греки, як

Фіг. 2. Дискоскид (Молодий атлет натягнув праву руку і старасться кинути тяжкий мідяний диск).

і раніше, пишалися, ніби той Одиссей, легкими ногами та сильними м'язами, але ще більше прудкими кіньми. Після закінчення перегонів розпочиналося особливе змагання на 5 способів: за побідника вважався тільки той, хто визначився однаково у плиганні, киданні списом та диском, біганні та боротьбі. Після цього пробігали у повному озброєнні зі щитом у руці двічі навколо біговища. Усього змагання тяглися 5—7 днів, особливо коли ввійшло у звичай змагатися в мистецтвах — музиці, співах та поезії. — Нагородою звичайно була гилка старої маслини, посадженої, як казали, Гераклом. Рідне місто стрівало переможця, коли він, одягнений у багряницю, їхав четвернею білих коней, і всі йшли до храму покласти його вінка.

Переможець мав право обідати на громадські кошти, був вільний від податків, сидів у театрі на почесному місці. Хто переміг тричі, міг поставити свою портретну статую в Олімпії для науки нащадкам. Так у благородних змаганнях відбувався розвиток фізичних та духових здатностей кращих синів Греції.

Одного разу побідниками у змаганнях стали два брати. Вони підняли свого старого батька на плечі й урочисто понесли його поперед людей. Люде кричали: «Умірай, Діагоре, — богом ти однаково не можеш стати.» І щасливий батько вмер із великої радості.

РОЗДІЛ II. СПАРТА Й АТЕНИ ДО V. ВІКУ.

7. Спарта та її зріст. Історія Греції подає взірць довгої боротьби за гегемонію (провід, верховна влада) серед грецького народу. Раніше других зросла й досягла гегемонії дорійська держава — *Спарта*.

Країна та населення її. Високі гірські кряжі замикають Лаконію з усіх боків і дають один тільки вихід до моря через річку Еврот. Клімат значно вогкіший та холодніший, ніж у сумежних країнах. У лісовитих горах та болотах водилося багато звіря та дичини, й полювання було постійним промислом тубольців; вони зпокон-віку були більш суворі та войовничі, ніж інші греки. В Лаконії панували нащадки дорійців-завойовників; усі вони жили в м. Спарті і звалися *спартіятами* (спартанцями). Місто це було ніби воєнний табір серед тільки-що підбитої країни й зовсім не мало міцних мурів: мужність спартіятів повинна була служити їм за надійний захист. Всіма своїми порядками Спарта дуже відрізнялася від інших грецьких міст-держав, особливо йонійських. Самі спартанці гадали, що ще в IX в. їхній правитель мудрець *Лікурґ* установив назавжди у Спарті непорушний лад.

Спартанці збудували невеликий храм Лікурґові та влаштували в честь його святкування. Вони приписували йому устрій державного ладу, всі закони та установи, спосіб виховання й увесь склад життя у Спарті. Однак Плутарх у його біографії каже: «Про законодавця Лікурґа не можемо сказати нічого, щоб не викликати сумнівів. Рід його, вихід із вітчизни, смерть, а надто закони та установлений ним лад управління — різко описані. Менш за все письменники годяться щодо доби, коли він жив.»

Все населення Лаконії поділялося на *спартіятів*, *періойків* та *ілотів*. За повноправних громадян вважалися одні спартіяти. Періойки та ілоти були нащадками підбитих дорійцями тубольців-ахейців; одну частину цих тубольців (*ілоти*) обернуто в рабство, друга (*періойки*) зберегла незалежність, але була позбавлена прав, які були у спартіятів. Ілоти працювали на своїх панів, а спартіятам заборонено було займатися ремеслом, чи сільським госпо-

дарством, за те вони повинні були всяк зміцнювати своє тіло та розвивати воєнну мужність; цій цілі служило виховання, тай усі життєві обставини.

Виховання та побут. Кожний хлопчик від народження призначався на вояку; кволих та виродливих дітей умиряли. Від 7. року кожний хлопець кидав рідну хату й поступав до одної з дитячих команд. З цього часу діти були під опікою держави; все їхнє життя проходило в гімнастичних вправах. Дітей учили бігати, плигати, боротися, битися стіна-на-стіну; дозволялося битися кулаками й ногами, дряпатися та кусатися. Діти ходили з бритою головою та босі; вімою й літом носили легкого плаща; спали покотом на підстільці з очерету, який сами повинні були нарвати голими руками. Пестити тіло, навіть митися не дозволялося. Обідали цілою командою: дядьки посиляли їх по дрова, заставляли добувати харчі та готувати їх. Можна було й красти, але того, хто піймався, жорстоко лупцювали. Раз на рік, на свято Артеміди, хлопців усіх шмагали, й вони безгучно перетерплювали мордування.

Окрім терплячости, в дітях розвивали повагу до старих; молодь перед ними вставала на зібраннях і вислухувала їх із особливою увагою. — Ніякої освіти спартанські діти не одержували; музику й поезію допускали лише для того, щоб підняти військовий дух спартіятів: любили, наприклад, співати хором походів та бовві пісні. Особливо цінили стислу лаконічну мову («лаконізм»).

Всі греки захоплювалися цим лаконізмом, і ходило багато оповідань про виразність та стислість мови у спартанців. — Одна спартанка, виряджаючи сина до війська, подала йому щит, промовивши: «З ним, або на йому.» Це означало, що він повинен був повернутися переможцем (зі щитом), чи мертвим (його останки принесуть товариші на щиті), але ні в якому разі — без щита (се-б-то, втікачем). — Одного разу спартанський загін був обложений у кріпості й перебував у великій небезпеці. Післанець від спартанського правительства проліз до обложених, аби сказати лише два слова — «будьте на сторожі».

У 20. році спартіят ставав воїном і вступав до осібного товариства дорослих. Всі члени цього товариства обідали вкупі, за загальним столом. Кожний доставляв свою частину ячмінного борошна, сира, фіг, вина. Проводячи иноді день у горах на полюванні, спартіяти дбали, аби вернутися до загальної вечері. Товариші билися один біля одного, не покладаючи навіть на думці про можливість утекти. Війну вважали за свято, і спартіяти йшли в похід у багрянцях, помастивши й уквітчавши голови, під згуки військової музики.

Тільки, маючи 30 років, спартіят міг одружитися й ходити на народні збори. До 60 літ спартіят завжди готовий був іти до війська й належав більше своєму товариству, ніж родині. Навіть царі обідали за загальним столом.

Плутарх оповідає, що у Спарті на святах складалися три хори ріжного віку співаків. Починали старі й співали:

»Завзяті вояки ми змлоду були.«

Молодь продовжувала:

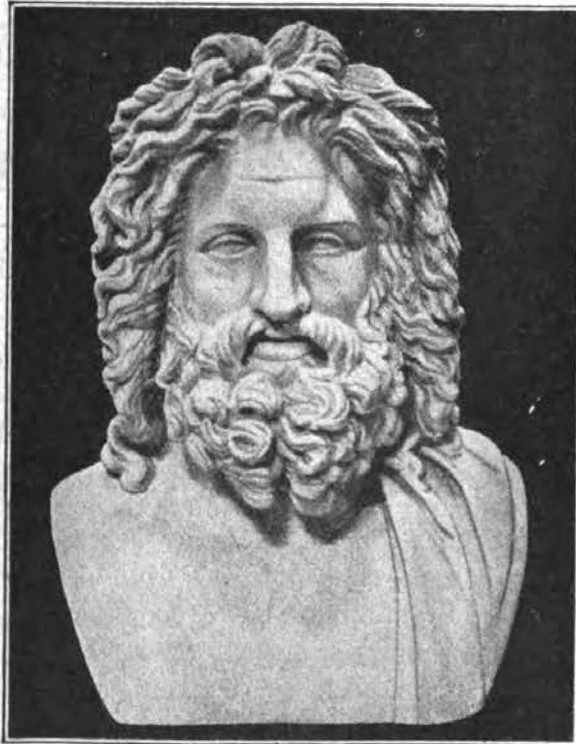
»Тепер ми такі; от і спробуй, як хочеш.«

За ними дзвенів дитячий хор:

»А згодом за всіх будем ми хоробріші.«

Скрізь у Греції жінки жили на осібній половині й займалися пряжею й шитвом. У Спарті дівчата проводили час на повітрі та, як хлопці, бігали, плигали, кидали списом та диском. Вони виростили сильні і сміливі, під пару своїм чоловікам.

Управління. У Спарті було два царі. Їх уважали нащадками Геракла й тих ватажків, які привели дорійців у Лаконію. Царі

Фіг. 3. *Зевес.* Мармур добре передає величність, силу, спокій і лагідність цього бога, як його змалював Гомер у Іліяді.

звалися жерцями Зевеса, й мали право об'яви війни й зносин із оракулом у Дельфах; вони ж берегли вироки оракулів. У всьому останньому їхня влада була дуже обмежена: вони могли тільки розбирати справи сімейні. Навіть на війні царі були обмежені доглядом осібних *ефорів*, які мали право арештовувати царя в випадку підозрінь у зраді. — Одначе смерть царя відзначувалася народньою жалобою: навіть періойки з ілотами збиралися тисячами, били себе по обличчю й жалібно тужили по хороброму цареві. По похоронах 10 днів не було жадних справ на базарі, і народ віддавався тузі. — Справи управління перейшли від царів до *ради старшин*, із 28 чоловіків, не низче 60 років; обидва царі також увіходили до ради. На раді обмірковувалися справи про убивства та всі питання, які слід було об'явити народньому зібранню для відома.

звалися жерцями Зевеса, й мали право об'яви війни й зносин із оракулом у Дельфах; вони ж берегли вироки оракулів. У всьому останньому їхня влада була дуже обмежена: вони могли тільки розбирати справи сімейні. Навіть на війні царі були обмежені доглядом осібних *ефорів*, які мали право арештовувати царя в випадку підозрінь у зраді. — Одначе смерть царя відзначувалася народньою жалобою: навіть періойки з ілотами збиралися тисячами, били себе по обличчю й жалібно тужили по хороброму цареві. По похоронах 10 днів не було жадних справ на базарі, і

Справжніми правителями держави стало п'ятьох ефорів, котрі вибіралися на один рік із усіх громадян. Таким чином Спарта була, в дійсности, не монархією, а *республікою*. Право на участь в управлінні та суді належало лише небагатьом спартіятам; більшість громадян не мала впливу; такі республіки у Греції мали назву *аристократичних*, с. т., таких, які впорядковувалися кращими людьми.

Згідно переказам, Лікурґ поділив усю землю між спартіятами на рівні частини. Після цього поділу, побачивши раз, що всі скирди на полі однакові та стоять на однаковій далечині, Лікурґ висловився: «Вся Лаконія скидається на спадщину багатьох братів, що тільки недавно розділилися.» Лікурґ же наче б то заборонив мати гроші, окрім залізних, і наказав ставити будинки, користуючись лише пилою та сокирою. Цим об'ясняли те, що у Спарті довгий час не було ні роскоші, ні бідности.

Ремеслами та промислами по всій Лаконії займалися тільки *періойки*; вони жили по всій Лаконії, платили данину, користуючись свободою, але не вважалися громадянами. Ілоти повинні були носити особний одяг (шапки з собачої шкури та плащі з овечої). Побоюючись великого розмноження ілотів, спартіяти дозволяли иноді м'яко одверте полювання на рабів для їх згуби. Однак під час небезпеки спартіяти набирали в військо надійних періойків та ілотів. Так, оточені ненавистю, спартанці жили *державою-табором*. Через воєнний устрій спартанці придбали перевагу над сусідами й, після упертої боротьби, підбили під себе *Мессенію*; мешканці цієї країни були повернуті в ілоти, а земля їхня перейшла до переможців (VII в.). Потім спартанці захопили сумежні землі Арголіди й добилися того, що весь Пелопонес визнав гегемонію Спарті. Всі держави вважалися *спільними*, але на з'їздах спільників справи вирішувалися, звичайно, по бажанню могутньої Спарті.

Досягнувши могутности, Спарта все ж залишалася воєнним станом: ні промисловість, ні мистецтва не прищеплювалися до неї так, як по других країнах грецького світу.

8. Аттика та Аteni. — Зовсім другим шляхом, ніж у Спарті, пішов розвиток йонійських Атен. Аteni з-давніх-давен стояли на чолі Аттики. Територія Аттики дуже незначна, всього 40 кв. миль, але вона мала *осередкове становище в Елладі*. Невисокі гірські кряжі були багаті — одні добрим будівельним деревом (дуб, бук, п'їнії, кедри), другі розкішним мармуром. У копальнях добували срібло. На воду ж Аттика була завжди бідна, і через те про джерела дуже дбали. На камінистому ґрунті росли дуже пахучі рослини, що приваблювали бжїл; добувалося багацько меду, який славився своїми пахощами. По рівнинах зі зрошенням сіяли ячмінь і розводили гаї маслин та фіґ; багато було й виноградників. Для промисловости набули великого значіння добра *глина та сіль*.

Верстов за 7 від моря серед рівнини стоїть велетенська (70 сяж.) скеля, де легко було захищатися, наче з природньої фортеці. Тут виникли святилища на славу Аteni та героя *Ерехтея* (предка Тезея); там же тримали святу гадюку, в котрій жила душа Ерехтея. Скеля була оточена муром із велетенських кам'яних плит, ніби в Мікенах та Тиринті; все це придбало назву *акрополя* (верхнього города, замку). Навколо акрополя розкинулося саме місто Аteni.

Фіг. 4. *Гера*. Артист надав їй тої ж величі і спокою, що і в чоловіка її, в Зевеса.

Фіг. 5. *Посейдон*, Зевес водної стихії. Його обличчя — обличчя суворого моряка; волосся нагадує водорості.

9. **Панування евпатридів.** Населення Аттики від часів родового побуту ділилося на 4 філи, по 3 фратрії в кожній. Громадянами Атен вважалися нащадки героїв; вони мали назву *евпатридіа*, се-б-то, людей доброї родини, вельможних. Тільки вони мали право бути правителями, суддями та членами ради. Зпочатку евпатриди жили садибами по всій Аттиці; навколо них жили їхні раби та кріпаки, котрі обробляли землю панів. Пізніше евпатриди переселилися до Атен і втворили окремішню оселю.

Царська влада дуже підупала, і поруч із царем з'явилися *архонти* з евпатридів. Їх вибирали зпочатку на ціле життя, потім на 10 років і, нарешті, в VII. в. стали вибирати по 9 чоловік що-року. Титул царя (*басілевс*) зберігся, але архонт-басілевс був лише державним жерцем: він кермував релігійними церемоніями та жертвоприношеннями, які відбувалися ще за стародавніх царів. Старший архонт

давав ім'я рокові (казали: «за архонтування такого-то . . .»). Воєнними справами кермував *архонт-полемарх* (воєначальник). Шість останніх архонтів піклувалися судовими справами. Найважлишою установою була «рада Ареопага»; він зібрався на могилі-Ареопазі, де була дуже давня святиня. Рада складалася з одних тільки евпатридів, котрі обіймали коли-не-коли посаду архонтів.

Фіг. 6. *Атена*. Опікунка атенської держави (мармурова статуя).

Фіг. 7. *Атена*. Копія парте-
нонської статуї Фідія (стор. 29).
На правій руці богині крилата
фігурка Перемоги.

В VII. в., з остаточною установою влади евпатридів, почалися великі хвилювання серед *демоса* (таку назву мали прості люде). Демос складався зі селян та ремісників. Становище його було дуже важке. Неврожаї, походи, пожежі та інші нещасні випадки часто зовсім зводили працівників. Доводилося позичати в евпатридів під надмірно великі відсотки. Рідко хто міг у свій час розплатитися з кредитором; звичайно борг *швидко збільшувався*. Доводилося заста-
влювати свої будинки й участки та йти в кріпацтво цілою родиною.

Історія Греції та Риму.

2

На ланах ставилися особні камінюки з написами, що лан є закладом за борг. Часто винуватець ставав рабом, і його можна було продати на чужину. Майже вся земля опинилася в руках евпатридів. Демос із труднощами терпів свої негоди, обурювався та обвинувачував евпатридів в насильствах та неправдах. На суді не можна було знайти захисту тому, що суддями були ті ж евпатриди: вони одні берегли старовинні звичаї, установлені, як усі вірили, самими богами. Демос став вимагати *писаних законів*, аби обмежити свавільство суддів. Архонт *Дракон* записав тогочасні судові звичаї на кам'яних таблицях. Так з'явилися в Атеніях перші писані закони (біля 621 року).

За зловмисну згубу, як і раніше, дозволялася кривава помста, за несподівану — злочинця карати вигнанням. За калічення карали по правилу «око за око». Окрім смерті, вигнання та калічення призначалися також пені (а для негромадян — продаж у рабство) і позбавлення прав. До в'язниці кидали лише на час суду та за борг. Коли від злочинств була шкода негромадянинові, присуд був значно легший. Рабів, а іноді й громадян, мордовано. Головним доказом на суді вважалася клятва свідків. — Пізніші греки вважали закони Дракона дуже суворими й казали, що вони писані кров'ю.

Демос не побачив у писаних законах того, чого він ждав, — в них зовсім не було полекшення від тягару боргу та ярма; по законах Дракона, неспроможний винуватець зі всією сім'єю переходив, як і раніше, у рабство до кредитора. Нові хвилювання та колотнечі тяглися більше 30 років.

10. Закони Солона. В 594 році, коли ворожнеча між демосом та евпатридами загрожувала небезпекою перейти в загальну різню, обидва стани людности вибрали першим архонтом та посередником-примирником *Солона*. Він був дуже вельможного роду і вважався нащадком стародавніх царів, але користувався повагою й у демоса; мав славу мудрця та поета, багато мандрував і студіював закони та звичаї багатьох народів: «старішаю, але постійно дечого вчуся», казав він про себе.

Плутарх оповідає, що Солон своїми віршами підвищував духа громадян і поміг щасливому закінченню війни з Меґарою зза Саляміни: острів цей пощастило повернути. З цього часу всі прислухалися до голосу Солона. Спостерігаючи, як зростає ворожнеча в суспільстві, Солон осуджував її й закликав до замирення: «Безпорадне лихо опановує всю державу, але рабство примушує до розбрату... З неможлих багато людей попадає до чужої землі, проданих, скованих ганебними кайданами. Народне лихо вдирається в кожне житло: перед ним не зачиниш дверей, не відгородишся огорожею; воно найде тебе скрізь, навіть у сні.»

Аби зараз же заспокоїти демос і поставити на ноги під'ярємних та обернутих у рабство винуватців, Солон ужив як найрішучішого засобу: всіх, хто страждав за борг, від об'явив вільним від виплати його; проданих у рабство за кордон викуплено; кріпацтво та рабство за борг назавжди касувалися, і смерть загрожувала тому,

хто продасть у неволю атенського громадянина. Селяне одержали знову закладені лани, і з матері-землі знято важкий тягар — стовби з написами про заклад¹⁾.

Щоб підвищити значіння демоса в державі, Солон поділив усіх громадян на 4 стани, по скількості прибутку з землі. Права і обов'язки розкладено між громадянами *всіх* верств по правилу: хто більше несе обов'язків, той має більше прав, і — навпаки. *Тети* (бідніші громадяне) були вільні від усяких обов'язків: тільки в випадку ворожого наскоку

вони йшли до військової служби, легко озброєні чи матросами на кораблі; зате вони не могли займати жадних посад. Громадяни першої класи будували й утримували своїм коштом військові кораблі та несли величезні видатки на влаштування святкувань; за це вони могли бути обрані в архонти. Таким чином набув

особливого значіння стан громадянина: багатий чоловік із демоса міг стати архонтом. Склалося прислів'я: «гроші роблять чоловіка».

Народне зібрання від часів Солона придбало верховну владу в найбільш важливих справах: воно вирішало, чи бути мирові, чи війні, входило у спілку, робило умови, видавало нові закони, вимагало звідомлення з діяльності осіб, що займали посади, та розбірало скарги, подані на них.

Дуже важною установою зробилася «рада 400», по 100 громадян від філи, не молодших 30 років. Рада 400 полагоджувала справи для рішення громадян, які збиралися в народнім зібранні. В цивільних справах судив суд присяжних («гелієя»); судді-громадяне присягали судити по законам і по сумлінню. Карні справи розбірав ареопаг і, крім того, він міг відмінити постанови ради та народнього зібрання, як незаконні; він же стежив за повагою до релігії і за добрими звичаями.

Солон дбав про виховання у громадян звички до праці й ощадности. Батько повинен був навчити сина ремесла, інакше під старість не міг вимагати від нього допомоги. Марнотратці позбавлялися права порядкувати майном. — Закони Солона вирізано на деревляних стовпах; ці стовби стояли в акрополі. Своїми законами Солон спас Аteni від самовластя евпатридів, визволив демос з тяжких злиднів та передав вищу владу до його рук. — «Все в міру», вчив

Фіг. 8. Атенська срібна монета — 4 драхми (приблизно = 1 карб. 50 к). На ній вибита голова Атени, сова й оливкова гіллячка (за совою).

¹⁾ Ці заходи Солона називалися *сейсахтесю*, струшенням тягару.

Солон. »Я став, простягнувши міцного щита, і не дозволив ні тим, ні другим одержати неправдиву перемогу. Я, наче той стовбець, що закопаний на межі, став між ними, як між двома ворогами, що об'явили один одному війну. Ніколи б народів і в'ї сні не побачити того, що він має зараз, а вельможні й сильні повинні хвалити мене та вважати за свого приятеля.»

II. Тиранія в Атонах. Закони Солона не довели до повного за-спокоєння: евпатриди жалкували за своїми втратами й вважали, що демосові дано надто багато, демос же заявляв, що дано дуже мало.

Фіг. 9. *Гермес*. Мармур. статую цього бога знайдено під час розкопок у Олімпії (р. 1877); вона правдивої роботи великого артиста Праксітеля з 4. стол. пер. Хр.

Нові хвилювання використував родич Солона *Пісистрат*. Ставши на чолі демоса, він утворив окрему охорону, укріпився в акрополі і зробився правителем держави. Такі крадіжники влади мали в Греції назву *тиранів*; вони з'являлися скрізь, де велася жорстока боротьба між народньою масою та вищою верствою. Пісистрат користувався владою лагідно й не брався до насильств. Він придбав любов демоса тим, що уважно ставився до всіх його потреб. Пісистрат улаштував у Атонах водопровід і прикрасив місто розкішними будівлями. За його часів улаштовано урочисті св'яткування на славу Атени та бога Діоніса. Добре йшли й зовнішні справи; атеняне утвердилися в *Гелеспонті* та почасти в *Тракій*; делоський храм підпав під вплив Атен. Пісистрат був у спілці з іншими грецькими тиранами, напр., з Полікратом Самоським, який славився своїми надзвичайними вдачами та багатством. Всім цим положено підвалину морської могутности Атен і їх власної колонізації.

По смерті Пісистрата став правити його син *Гіппій*. Евпатриди не могли примиритися з тим, що в Атонах установилася династія тиранів, і утворено змову проти Пісистратидів. Брата Гіппія

Нові хвилювання використував родич Солона *Пісистрат*. Ставши на чолі демоса, він утворив окрему охорону, укріпився в акрополі і зробився правителем держави. Такі крадіжники влади мали в Греції назву *тиранів*; вони з'являлися скрізь, де велася жорстока боротьба між народньою масою та вищою верствою. Пісистрат користувався владою лагідно й не брався до насильств. Він придбав любов демоса тим, що уважно ставився до всіх його потреб. Пісистрат улаштував у Атонах водопровід і прикрасив

вбили змовники, й Гіппій від того часу став підзорливим і жорстоким правителем. Тоді й демос відступився від Гіппія. Оракул звелів спартанцям звільнити Аteni від тиранів. Спартанці, котрі вигнали всіх тиранів із Пелопонесу, вмішалися в боротьбу атенського народу з Гіппієм. Гіппій був довго в облозі в аркополі, але коли спромоглися захопити дітей тирана, він уступив і виїхав до Азії (510 р.). Так закінчилася в Атенах доба тиранії, яка тяглася пів століття.

12. Клістен. По вигнанні Гіппія знову почалася боротьба між демосом та вельможними. Евпатриди хотіли повернутися до досолонівських часів і знову підбити в рабство демос. Але серед панства не було повної згоди, й евпатрид *Клістен*, за допомогою оракула, перейшов на бік демосу. Його завданням було повернути народові верховну владу і зробити в Атенах неможливою, як тиранію, так і сваволю панства. Для цього він перетворив державний лад. Евпатриди все ще панували у країні, бо зпоконвіку вони заправляли філами та фратріями. Клістен не зачепив стародавнього родового устрою, але лишив за старими чотирма філами лише релігійні справи. Управління він передав новим штучно утвореним десятима філам; ці філи названо по йменням героїв, котрі користувалися пошаною в країні (Ерехтея, Егея, Тезея та інших); кожна мала святиню й статую свого героя. До нових філ Клістен приписав багато людей, які не вважалися раніше за громадян; це були осілі чужинці (метеки) та випущені на волю раби; таким чином повноправних громадян стало більше. Клістен установив важну посаду *стратегів* (вояначальників). Кожна філа вибирала по одному стратегові. Десять стратегів у військовий час ділили поміж собою командування військом. «Раду 400» перевибрано й доведено до 500 членів, по 50 від філи. Члени ради 500 вибиралися по жеребку (з громадян перших трьох станів) і провадили свою працю задурно. Мета перетворень Клістена й установа нових посад (стратегів, скарбників та інших) була та, щоб ослабити значіння архонтів і, взагалі, поділити владу між можливо більшим числом обраних демосом. Клістен установив у Атенах *демократію*, с. т. панування демоса.

Потрібно було зміцнити демократію, маючи на увазі можливі перевороти. Клістен увів для цього окремішній «суд на черепках». Кожної весни народнє зібрання рішало питання, чи немає в державі такого громадянина, якого слід би було вигнати для загального спокою. Коли зібрання відповідало, стверджуючи це, то призначалося нове зібрання через 2 місяці; на цей раз громадяни писали на черепках («остракон» по грецькому) ім'я небезпечного, на їхній погляд, громадянина. Такий суд «на черепках» (*остракізм*) не

покривав ганьбою засудженого: громадянин зберігав права на своє майно й мав змогу повернутися до батьківщини раніше реченця, коли нарід призволив на те. Ватажки демосу, коли ворогували між собою, позбувалися таким способом своїх супротивників. Таким чином звону привернуто спокій у Аттиці, й для народу атенського настала пора небувалого ще розцвіту.

РОЗДІЛ III.

ГРЕЦЬКО-ПЕРСЬКІ ВІЙНИ.

13. Походи царя Дарія на Грецію. В VII. та VI. віці великі перевороти відбувалися на сході й заході від еллінського світу: згинула Ассирія (607 р.), зросла Мідія, але своєю чергою підлягла Персії; її доля спіткала Лідію, Вавилон (538) та Єгипет (525 р.). Перське царство за Дарія мало простір від Інду до Тессалії, від Кавказького кряжу до Картагіни. Персія грізною хмарою насувалася на Елладу зі сходу, а на заході Картагіна збиралася витиснути греків зі Сицилії та Італії.

Світ не бачив ще держави, яка б була рівна Персії. Греки звали перського царя «великим царем», чи просто «царем», наче б то інших царів не було й на світі. Одначе невдача Дарія у Скитії дуже похитнула віру у всемогутність царя, а малоазійські міста зробили спробу повстання. Почав *Мілет* (біля 500 р.): скрізь по побережжю усовували перських намісників («тиранів») і оголошували народню війну за визволення. В Європейській Греції не рішались дати помочі братам; тільки Аteni послали до Мілету 20 воєнних кораблів, та *Еретрія* (на Евбеї) — п'ять. Повстання обхопило все азійське побережжя від Кипру до Босфору. Повстанці зробили напад на *Сарди* та спалили їх, але незабаром потерпіли цілковитий розгром. Мілет захоплено приступом і зруйновано; Йонія знову підлягла Персії.

Втручання атенців дало Дарієві привід до нападу на європейських греків. Царі Ахаменіди вважали себе «володарями всіх людей від сходу сонця до заходу»; в межах їхніх володінь були великі шляхи, пошта, всесвітня монета. А греки здавалися такими нікчемними: яке значіння мали їхні розрізнені, часто ворожі, городі перед все-світнім царством великого царя. Одначе, перший похід перський (під керівництвом *Мардонія*) скінчився невдало; флоту розбила хуртовина біля Атонської гори, а військо потерпіло в боротьбі з

тракійцями. Але сила Дарія здавалася непереможною, й наслідком його домагань багато грецьких городів висловило покору; тільки у Спарті та Атенах убили перських послів.

В 490. році перська фльота почала акцію проти Кіклад та Евбеї. Еретрію захоплено, її святощі пограбовано і спалено, населення повернуто в рабство. Велике перське військо висадилося на східньому березі Аттики; серед ворогів був і *Гінній*. В Атенах вирішено сміливо йти на зустріч ворогові, не ждучи обіцяної допомоги спартанців; на цьому настояв стратег *Мільтіад*.

Він раніше служив перському цареві й був тираном одного апракійського міста, але за участь у йонським повстанні був позбавлений своєї влади й утік до Атен. Тут його, як тирана, присуджено до смерти, але виправдано на суді присяжних.

Під *Маратоном* Мільтіад сміливо кинув важко озброєних атенців у наступ; тісною лавою вони пробилися крізь ряди перських стрільців. Перси втекли на кораблі, кинувши свій табор. Робили вони спробу напасти на Атени від моря, але, побачивши, що й у місті все готове до боротьби, повернули назад до Азії. З таким щастям виступили атенці передовими оборонцями еллінського світу й розвіяли загальний жах перед персами.

Багато вважало війну з варварами закінченою, але не таку думку мав атенець *Темістокл*. Він завжди умів вірно розмірковувати загальне становище та точніше від усіх угадував, що криється в будучині. Він казав, що війна з варварами тільки-що починається, а закінчена буде на морі. Він порадив ладнати галери на ті прибутки, котрі мала держава зі срібних копалень. Його супротивником був *Аристид*, людина надзвичайно чесна та правдива, але обережна. Аристид мав підозріння, що Темістокл робить не по сумлінню. Боротьбу між двома привідцями, що ворогували між собою, вирішив «суд черепків». Аристида засуджено на вигнання, й Темістокл один став кермувати атенським народом і готувати його до великої боротьби на морі.

14. Війна з Ксерксом. Дарій умер серед заходів до третього походу. Його син *Ксеркс* далі посував готування. У 480-му році його армія нечуваної величини скупчилася на азійським березі Геллеспонту.

Тут наведено два понгоня (мости на кораблях). Перед переправою до схід сонця палили на мостах пахоці, а шлях посипали міртовими гілками. Коли стало видно сонце, Ксеркс ізробив поливання в море з золотої чаші та молився сонцю. Після молитви царь кинув у Пелопонес чашу, золотий глечик та меч. Після цього почалася переправа. Попереду йшло 10 000 війська з вінками на головах; потім пройшло військо від 50 народів, що були підвладні Ксерксові. Загалом Геродот налічив із невійськовими 5 000 000 людей та 1200 галер.

На цей час перси щасливо ввійшли до Тессалії, а греки вирішили зустріти їх у Термопілах. Тут і відбулася бійка велетенського війська Ксеркса з невеличким грецьким загonom, котрим порядкував спартанський царь *Леонід*. Довго греки захищали тіщини Термопіл, але коли перси по гірській стежці зайшли їм у потилицю, спартанці лишилися самі й усі погинули на полі бою. Середня Греція дісталася персам. У Атиці всі чоловіки перейшли на кораблі, а жінок, дітей, рабів та майно відвезли на Саламіну, Егіну та Пелопонес. Аттику перси спустошили, а Атени — зруйнували. Темістокл добився того, що греки були примушені прийняти морський бій у вузькій Саламінській протоці, де перси не могли розвернути всіх своїх галер чи обійти ззаду греків, як під Термопілами. Підчас бою вони сами тіснили один одного й губили кораблі в мілкій протоці.

Після Саламінської перемоги Темістокл порадив «піймати Азію в Європі» і зруйнувати для цього переправу, але він не мав співчуття, через те перська фльота посунулася до Геллеспонту, а царь (себто, Ксеркс) вільно відсунувся до Тессалії. Тут він передав команду Мардонієві, а сам з частиною війська повернувся через Пелопонес до Азії.

Мардоній пробував відсунути атенців від участі в війні, і старпанці дуже жахалися цього, але Аристид об'явив їм, що нема такої кількості золота ні на землі, ні під землею, за котре б атенці згодилися продати волю Греції. Послам Мардонія відповіли: «Поки сонце ходить по небі, доти атенці будуть воювати з персами за свою розруйновану країну, за опоганені та спалені храми.» Жерці прокляли всіх, хто схилиться до розмови з персами та відсахнеться загальної справи.

На другий рік Мардоній знову вдерся до Аттики, але тепер вийшло проти нього велике пелопонеське військо. Бійка одбулася в Беотії під *Платеями* (479 р.). Краще озброєння, дисципліна та запал греків і на цей раз дали їм перемогу. Мардонія убито, і решта його війська втекла з Греції.

Перемогу відсвяткували тим, що поставили Аполлонові Дельфійському, Зевесові Олімпійському та Посейдонові Істмійському триниги та статуї з назвою йменнів переможців. Оракул звелів скрізь погасити вогні, як опоганені варварами, і запалити новий вогонь від загального жертвеника в Дельфах. Ухвалили кожних 4 роки влаштувати біля жертвеника, піднесеного на полі бою, свято визволення. Платейців назавжди визнано недоторниками. Свято визволення відбували ще за часи Плютарха, 600 років після перемоги. — Одночасно з платейською бійкою мали греки значну побіду в Йонії. Фльота під керівництвом атенського стратега *Ксантіпа* в великому бойовищі біля рогу *Мікалє* розбила та спалила перську флоту; там же ворогів розбито й на полі. Наслідком цієї подвійної перемоги Йонія відокремилася від персів.

Через те, що Спарта провадила війну невміло та нерішуче, — швидко всі греки на Егейським побережжю підлягли гегемонії Атен. Для загальної боротьби з персами виникла спілка морських держав. Члени спілки виставляли на війну відоме число кораблів та озброєного війська й давали річні вкладки в тому розмірі, який визначив поважаний усією людністю Аристид, перший скарбник спілки. Спільна скарбниця була на Делосі при храмі Аполлона; там же збиралася спільна рада. Всього до спілки ввійшло біля 200 міст. — Таким побитом у Греції, окрім старої Пелопонеської спілки, на чолі зі Спартою, виникла нова дужа спілка, Делоська, на чолі з Атенами.

Війна з Персією втихомирилася лише через пів віку після повстання Мілету (до 449 р.); грецькі міста Малої Азії повернули собі незалежність. — На далекому заході греки також мали успіх, і сиракузькі тираны перемогли Картагину. Грецькі побіди визволили Європу від загрози нападу народів Азії та Африки.

РОЗДІЛ IV.

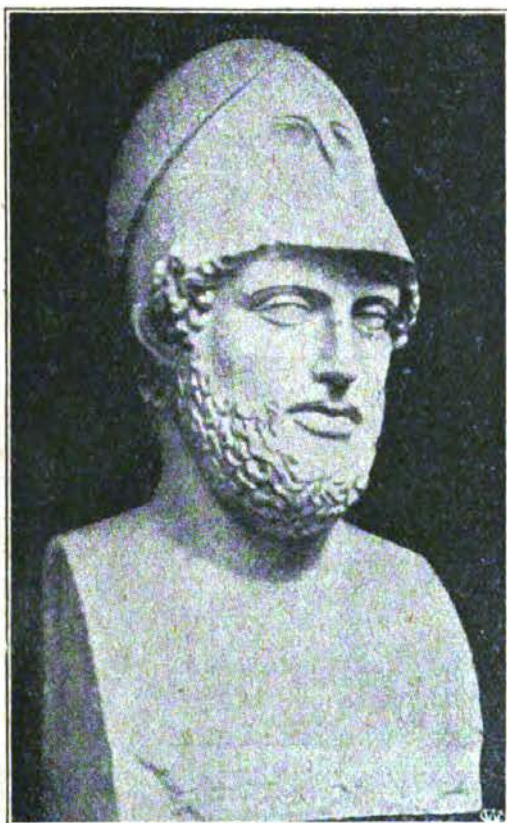
ДОБА ПЕРІКЛА.

15. Правління Перікла. Після блискучих успіхів у боротьбі з варварами на сході та заході греки стали дивитися на себе, як на перший нарід на світі. Нарід-переможець скрізь сам забажав кермувати державним життям. На чолі всіх демократичних держав стали Атени. Після перемоги під Платеями, згідно поради Аристида, тетів допустили до другорядних посад: трохи пізніше посада архонта стала доступна громадянам 3. класу. Для демоса ареопаг був тягаром, і значіння цієї ради було обмежене: ареопаг перестав бути «сторожем державного ладу» й був позбавлений права наглядати за діяльністю народнього зібрання (це право перейшло до ради 500 і гелієї). До гелієї стали вибирати по жеребку з усіх громадян не молодших 30 років; у важних випадках судило до 1500 громадян. Дальші реформи провів визначний ватажок атенського демосу — *Перікл*, син Кеантіпа, правнук Клістена. Подібно як Темістокл, він добре розбірався в сучасности й передбачав будучину, умів приваблювати до справи громадян і визначався відсутністю користолюбства, подібно як Аристид.

Лицарські гордощі і прагнення високого та прекрасного виплекав у йому філософ Анаксагор. Він перший учив, що світ божий не випадковий, але творений з хаосу Божим Розумом. Перікл був завжди поважний та спо-

кійний. Він мав велику здатність упевнити в чомунебудь інших; за цей дар його прозвано Олімпійцем; казали люде, що його мова вражає, наче блискавиця і грім. Збираючись промовляти до народу, Перікл завжди молив богів, аби вони не допускали ні одного зайвого слова в його промові (*Плютарх*).

Перікл користувався незвичайним довір'ям: біля 40 років він був привідцею демосу й 15 літ що-року обірали його у стратеги (ця посада від часу утворення делоської спілки вважалася за най-

Фіг. 10. Бюст Перікла.

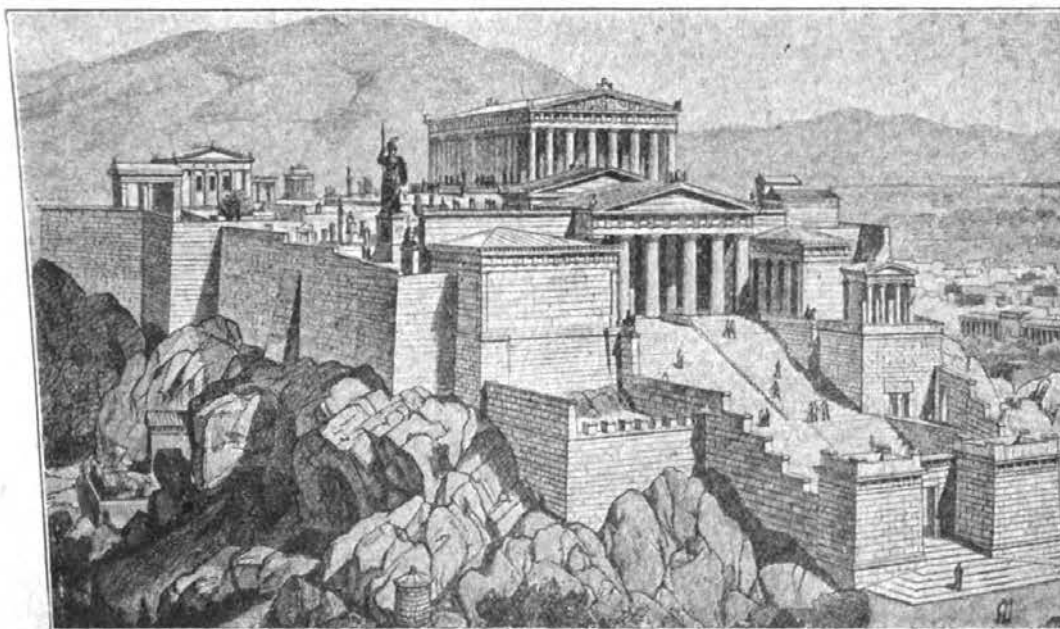
більшважну та відповідальну). Перікл командував військовими силами Атен на полі та на морі, наглядав за скарбницею, кермував зовнішніми справами (війною та миром, спілками, умовами, посольствами і т. інше). Великий промовець, він своїм красномовством не тільки захоплював громадян, але й стримував їхні жадання, ніколи не запобігаючи ласки перед народом. Демос корився його вказівкам, але Перікл управляв не як тиран, а наче перший громадянин та як найдостойніший представник народу. По назві в Атенах була демократія, а насправжки — правління великої людини.

Спарта заздро слідкувала за успіхами Атен, і Перікл дбав про те, аби зміцнити свій край та бути готовим до боротьби. Закладено ко-

лонії на Геллеспонті, Евбеї, у Великій Греції, Македонії й на чорноморському побережжі. Перікл сам учинив експедицію на Понт і заклав *Синоп*; найважливіші міста на півночі Понту ввійшли до *Атенської* спілки (таку назву тепер прибрала делоська спілка). Влада Атен над цією спілкою за Перікла зміцнилася. Спільники стали підсудні геліві в важніших справах; питання про війну й мир вирішались атенським народнім зібранням; спільники обернулися в підданців атенського демосу. За Перікла атенці порядкували всіма засобами спілки, не даючи нікому звіту; спільну скарбницю переведено з Делоса до Атен; Егіна примушена була видати

свою військову флоту, зрівняти з землею мури і стати до спілки з Ате-
нами. Обидві гавані атенські з'єднано з містом потрійною лінією
фортець (т. зван. «Довгі мури»); Атени стали неприступними, як від
поля, так і від моря. Так склалася та зміцніла Атенська держава.

Порядкуючи величезними засобами, які збиралися зі спільників
— підданців, Перікл значну частину їх витрачав на оздобу Атен
та на зміцнення демократичного ладу. Раніше всі посади були
безплатні. Перікл установив платню всім, хто ніс окрему працю
на загальну користь: судьям, членам ради та всім, хто служив у
війську та флоті. Роскішні будинки давали добрий заробіток

Фіг. 11. Реконструкція атенського акрополя.

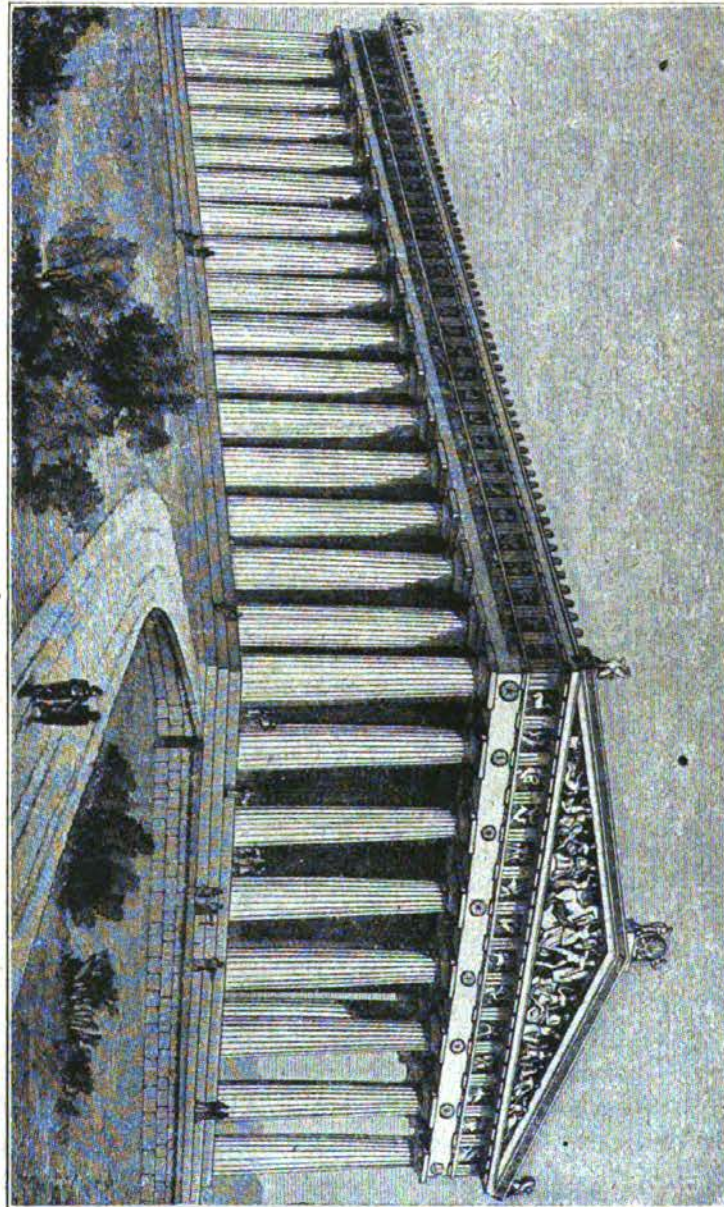
Печера Аполлона.

Криниця.

Стара брама.

багатьом працівникам; біднякам часто-густо давали хліб. Багато
громадян придбало садиби в колоніях і, живучи в Атенах, здавали
їх у оренду. Нездатні до праці одержували пенсію. Сироти гро-
мадян, що полягли на війні, виховувалися на державні кошти. Театр
став приступний усім громадянам без винятків: Перікл установив
окрему скарбницю, з якої видавалося бідним громадянам на вхід
до театру. Таким чином, на кошти, добуті від спільників, демос
жив, не страхаючись бід, і мав право на такі розваги, які
розвивали його розум і облагороднювали йому серце. Це був
найбільш сприятливий час у житті Атен. Вони стали центром не тіль-
ки політичного та торгово-промислового життя, але й духового. В
гуртку Перікла зустрічалися найталановитіші люде Греції.

16. Ацени за Перікла. Головним портом Ацен став Пірей. В його арсеналах були заховані великі запаси зброї, а на кораблярнях та доках будувалися та ладилися воєнні кораблі. Окрім воєнної, в Піреї була ще й окрема гавань для купецьких кораблів; на її берегах тяглися просторі хлібні гамазеї; тут же була уладжена

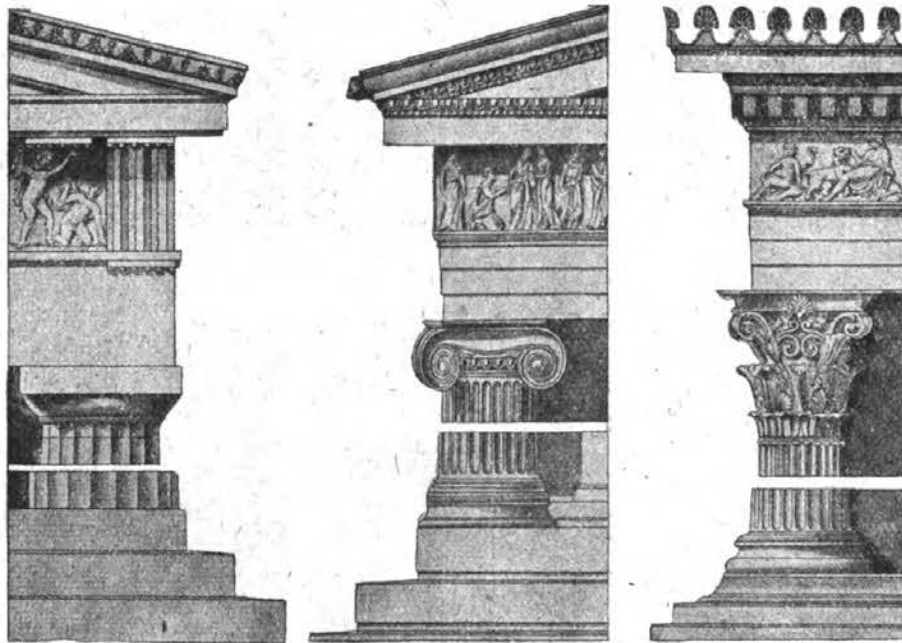

Фіг. 12. Партемон на Акрополі.

для купців біржа, і в ній можна було роздивлятися взірці краму. Саме місто Пірей за Перікла заново перебудовано згідно плянам ученого архітектора з Мілета: широкі прості вулиці перетиналися всі під прямим кутом.

Від Пірея до Ацен ішли два рівнобіжні мури; вони впиралися в городські стіни, що навколо оточували саме місто Ацени. Тепер у Аценах було більше 100 000 людности. Після перського погрому місто почало оздоблюватися розкішними будинками. Ринок був оточений портиками, с. т., одкритими галеріями з колонадою.

За Перікла всі піклування обернуто на мистецьке оздоблення атенського акрополя. Ухвалено відновити його святині, зруйновані персами, й особливо вшанувати богиню Атену, головну заступницю атенської людности. Акрополь із кріпости став місцем, де були скупчені найбільші народні святині та пам'ятники мистецтва. По широких сходах громадяни піднімалися в акрополь через *Пропілеї*, криту колонаду. В Пропілеях атенці бачили мідні та мармурові статуї, погруддя Перікла та інші твори мистецтва. З Пропілеїв вони виходили на *святу дорогу*. Ліворуч здіймалася велетенська постать *мідної Атени*: богиня

Фіг. 13.

Фіг. 14.

Фіг. 15.

Зразки грецьких колон. Їх було три *стилі*: *дорійський* (фіг. 13), *ійонійський* (14) та *коринтський* (15). Вони відрізняються капітелями, товщиною, жолобками вповдовж та іншими ознаками. Колонни Парте-нона і Пропілеїв — дорійського стилю.

в повному озброєнні наче охороняла вхід до акрополю та озирала всю країну. Кітиця на шоломі статуї та вістря списа були позолочені; їх блиск був помітний далеко з моря.

Вище понад усі будинки в акрополі піднімався *Партенон*, храм на славу *Атени-Диви*. Треба було 15 років, щоб збудувати та оздобити різьбою цей храм. У Греції були храми просторніші за Парте-нон, але не було розкішнішого. Він був увесь цілком збудований з найкращого мармуру; таблиці так штучно прироблені одна до другої, що важко найти межі їхнього сполучення. Вся надвірня оздоба (на *фронтонах* та *фризах*) складалася з мармурових релієфних фігур,

роботи великого артиста *Фідія* та його співробітників; у всіх цих зображеннях славилася богиня Алена. — В середині храма стояла статуя Атени, біля 12 метрів заввишки — праця Фідія. Тіло богині було зроблене з слонової кости, а одяг — зі золота.

Фіг. 16. Шкільні сцени: Хлопець учить грати на флеті й писати, раб (направо) чекає свого вихованця. — (Малюнки на чаші — червоні фігури на чорному фоні).

У глибині храму, в окремій помешканню, переховувався скарб Атен, золоті вінки й подарунки богині, слонова кість, зброя, вази, статуї й такі речі, як трон Ксеркса та шабля Мардонія.

Засвоїм пам'ятки мистецтва Атени вславилися, як «боже місто» й «огнище Греції». Плутарх каже, що твори Перікла заслуговують найбільшого

подиву: вони виконані в короткий час, але на довгі віки; час їх не торкнувся, наче б то творець дав своїм творам вічне юнацтво та вдихнув у них душу, яка не старіє.

17. Виховання в Аленах. Міські хлопчики ходили до школи; учителі одержували утримання від батьків. Вчили читати, писати, числити та співати. Читали поеми Гомера та завчали на-пам'ять; виучували також гимни, які співали під час святкових церемоній. Книжок не було через те, що папіруси дорого коштували. При писанні користувалися деревляною, чи металевою табличкою: її натирали воском і писали загостреним кінцем особливої палички, а її тупим кінцем стирали написане. Хлопчики старшого віку займалися в *гімназіях* фізичними вправами: боролися, бігали наввипередки та кидали диском. Цим вони розвивали м'язи свого тіла й набували дивовижної легкості рухів, гнучкості та стрункості стану. Від 18. року аленець починав учитися військової справи й служив у фортецях Аттики. Через два роки його допускали до народнього зібрання.

Жіноцтво. Чоловіки весь день проводили поза домом — на зібраннях громадян, на базарі, у голярів і ковалів. *Жіноцтво* жило заперте на окремій половині, у глибині покоїв. Дівчата вчилися тільки прясти, ткати та вести хазяйство; дуже рідко вони вміли читати. Головним правилом у їхньому вихованні було — «як можна менше бачити, чути й балакати». Дівчат віддавали заміж згідно волі батьків; часто молода бачила свого нареченого тільки в день весілля. Жіноцтво могло показуватися на людях тільки в свято, чи в супроводі рабів. Дехто з жіноцтва й у той час славився розумом і вихованням, як наприклад, Аспазія з Мілету, дружина Перікла. В її покоях збиралися кращі люди в Аленах, і вона була душею цього гуртка. Дехто вже висловлювався, що хоча самі боги призначили жінку для домашньої роботи, однак вона — краща помішниця чоловікові та виховнича дітей.

18. Народні зібрання відбувалися не менш, як тричі на місяць. Громадяни збиралися під чистим небом. В день зібрання улосвіта викидали прапори. Засідання розпочиналося релігійним обрядом: жерці різали жертвених поросят і поливали їхньою кров'ю землю; потім палили пахощі. Вістуні оголошували молитву богам та прокльони всім, хто захоче викликати заколот у народі. Голова (один із членів ради 500) докладавав зібранню про справи в такому вигляді, як вони вже були обговорені в раді. Хто бажав казати промову, піднімав руку, виходив один за одним на широкий майдан і завітчувався міртовим вінком, ніби знаком виконання святого обов'язку. Перебивати промовців не дозволялося, й усі слухали їх тихо. Кінчалися промови, й громадяни вирішали справу *підняттям рук*. Постанова зібрання вважалася за *закон*.

19. Народний суд. Більшість судових справ розв'язували громадяни самі. Для цього що-року вибирали жеребком 5000 громадян та 1000 запасних. Судді-громадяни, звичайно в числі 500—100 чоловік, сиділи на деревляних лавах, а на підвищенні містився архонт та писарь. Засідання були прилюдні та одверті. Після короткої молитви викликали позивача та винуватця, а писарь читав скаргу. Потім сутяжці казали промови, і на це їм давали відомий час. Вислухавши обидві сторони, судді, не радячись, клали до окремої урни білі та чорні камінці: перевага чорних давала присуд, що обвинувачував. Питання про кару (звичайно — штраф, іноді — смерть) вирішувалися новим голосуванням. Розходячись додому, судді одержували за працю платню 1—3 оболі: 12—36 шагів).

Винуватець міг ухилитися від суду, але для цього потрібно було виїхати з рідного міста й назавжди позбавитися права громадянина.

20. Свята в Атенах. В Атенах дуже любили свята й уміли влаштовувати їх урочисто та гарно. Найбільш урочистим святом були *великі панатиней*; вони відбувалися раз на 4 роки. Дівчата найповажніших родин, досвідчені майстрихи, цілі місяці працювали над розкішним покривалом на славу Атени: на йому були вишиті битви між богами Олімпу та титанами, перемоги богині та події з історії Атен. В день свята все місто збиралося на похід, який починався за межею города, проходив по головній вулиці, потім піднімався на акрополь до Партенону. На чолі йшли жерці; далі одна група дівчат ішла з жертвеним посудом, а друга несла на головах корзини з свяченими річачами. За цією групою вели жертвених звірят від м. Атен, від Аттики та від атенських колоній. Музики грали на лірі та на флеті. Хід завершали найпоказніші діди з оливковими гилками в руках, озброєні вояки, колісники та вершники. Біля Партена

ввесь похід зупинявся. Приносили в жертву звірят. Крізь відчинені двері храму можна було бачити статую богині, яка блистіла золотом. Для атенця не було свята над панатинеї; «коли ти виростеш — будеш направляти колісницю на акрополь», — говорила мати, пестячи сина.

Окрім панатинеїв, в Атонах урочисто святкували й діонісії на честь Діоніса, бога вина та буйної радості. Діонісії були малі (чи сільські), які відбувалися по селах у осени, у час збору винограду, — і великі, в березні, установлені Пісестратом. По місті несли старого ідола Діоніса; у довгому поході йшли юнаки, переряжені в товаришів Діоніса-козлоногих сатирів.

Фіг. 17. Панатинейська призова ваза. У такі вази наливали найкращої оливи й дарували переможцям на святах. Напис на вазі: «З атенських змагань».

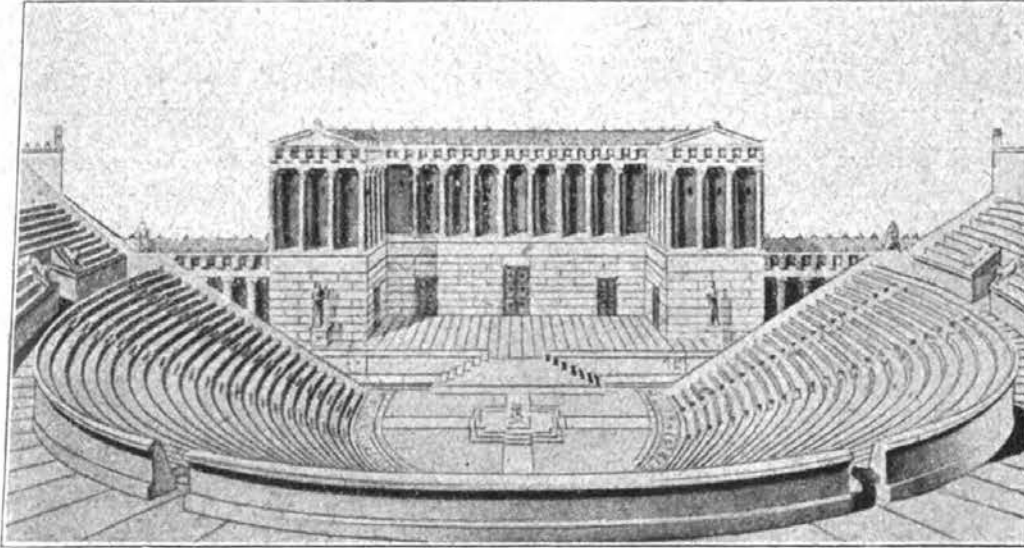
Перед жертвеником бога танцювали та співали хором під згуки сопілки гимн Діонісові («дитирамб»). Зпочатку брав участь тільки хор, пізніше появився особливий актор у льняній личині; він удавав самого бога Діоніса. Тоді почали грати події з життя бога, і з танців та хорів навколо вітваря повставали театральні вистави. Появилось двоє й більше акторів, і грали вже дії з життя не одного Діоніса, але й інших богів та героїв, а хор удавав уже не сатирів, але звичайних людей. Так повсталася трагедія.

На осінніх діонісіях коштували молоде вино й улаштовували веселий бенкет, багато пили й натовпами ходили, співаючи хвалу Діонісові. На колісницях їхали машкари, з обличчями, намазаними вином чи фарбою, з вінком із плюща. Було багато сміху, танців, лайки та насміхів над глядачами. З таких розваг повсталася комедія.

Театральні вистави. Трагедії та комедії грали зпочатку на переносних підм'ястках. Пізніше почали будувати окремі помешкання.

Глядачі розміщувалися на східцях, що йшли півколом (амфітеатром) на узбіччі пригірка, під чистим небом. Вистави в театрі були релігійною справою, до якої готувалися протягом цілого року. З кращої молоді набірався хор; участь у хорі лічилася обов'язковою службою. Той, хто утримував хор (*хорел*), наймав окремого артиста роз'учувати з ними їхні ролі; він удержував також самих акторів та музиків. Вистави тяглися три дні (підчас діонісій); кожного дня давалося по три трагедії одного автора та по одній веселій п'єсі. Вистави,

розпочиналися ранком на сході сонця; на сходах розміщалися глядачі по філах. Могли бути присутні всі громадяни. За Перікла видавалася найбільшнім підмога на вхід по 2 оболи (24 шаги). Окремі

Фіг. 18. Грецький театр у Сегестах (Сицилія). Реконструкція.

судді рішали про нагороду учасникам театральних вистав. Єдиною нагородою був побідний вінок, який діставали автор, хореґ, 1-ий актор і вся їхня філа. За приз був мусянижовий триніг на окремій

Фіг. 19. Елідська монета. Вона дає приблизно уявлення про цілу статую сидячого Зевеса в Олімпії, роботи Фідія, і про голову статуї.

ідставці, на так званій «вулиці триногів». Навіть на війну не витрачалося стільки, як на панатиней з урочистим походом та на великі діонісії з театральними виставами.

21. Великі люде доби Перікла. В гуртку Перікла зустрічалися найславніші люде Греції: мистець *Фідій*, історик *Геродот*, поет *Ефокл* та філософи *Анаксагор* і *Сократ*.

Фідій був головним наглядачем за будівлями Перікла, й йому діягало багато архітекторів та художників. Опріч знаменитої

Історія Греції та Риму.

3

статуї Атени в Партедоні, він створив ще статую Зевеса для храму в Олімпії. Вона вдавала постать царя богів, який сидів на троні. Про Зевеса Фідія існував вираз: »чи Зевес сходить із неба та являється до Фідія, чи мистець підіймається на Олімп дивитись на бога«. Була думка, що один погляд на цю статую допомагав »скорботу й сум проганяти й пам'ять минулих страждань«. Доля Фідієва була сумна. Вороги Перікла дбали, аби пошкодити й його друзі - художникові. Фідія обвинуватили в тому, що він заховав частину золота, яку йому видано на одяг партедонської статуї. Фідій зняв одягу, зважив її й доказав, що обвинувачення неправдиве. Тоді його обвинувачено в тому, що він на щиті між іншими посталями зважився вибити і свою, котра мала вигляд лисого діда, що піднімав камінь обома руками. Такий вчинок визнано зневажливим для святині. Фідія вкинуто до в'язниці, де він і вмер.

Фіг. 20. Софокл. Копія оригіналу з 4. століття пер. Хр.

Софокл у 16. році сподобився великої чести: він був вибраний вести побідний танок юнаків після Саламінської перемоги. Він був другом Геродотові й Періклові та товаришем Перікла на посаді стратега. Все життя Софокла пройшло надзвичайно щасливо, й умер він старим, маючи 90 років. Найкращі його трагедії — »Царь Ойдиш« та »Антигона«.

Анаксагор був учителем Перікла. Він довів, що на місяці, як і на землі, є гори й долини та є живі істоти; світить місяць світлом сонця, яке відбиває від себе; саме ж сонце та зорі являються величезними розпаленими масами. Навіть найрозумніші люде (напр., Сократ) вважали тоді такий погляд за нісенітницю, а натовп обвинувачував філософа в безбожності. Рятуючи життя, Анаксагор кинув Атени.

Ще більше сумна доля спіткала найбільшого з грецьких філософів — Сократа. *Сократ* був сином різьб'яра, отже зпочатку він і різьб'ярував, а потім лишив це ремесло та кинувся шукати істини й правди. Не дивлячись на свою бідність, він бував у покоях Перікла та здібався з його знаменитими друзями. Розмови з такими

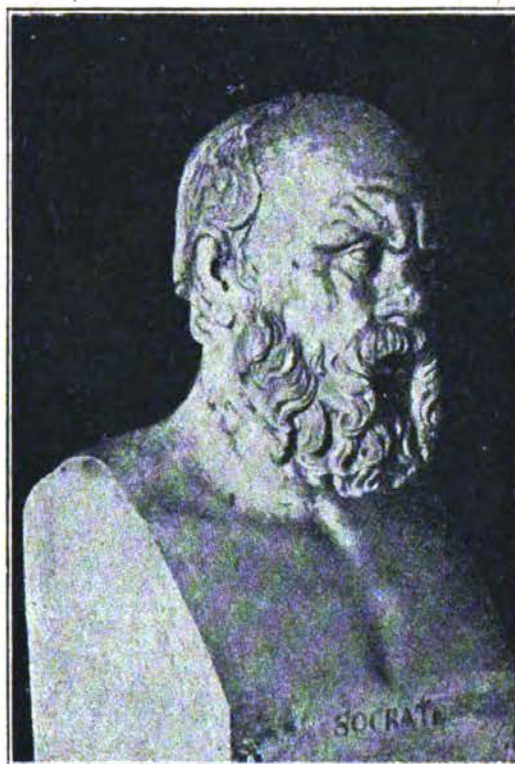
для його корисніші над усяку школу. Він відбував і військові й громадські обов'язки, та не раз ризикував своїм життям і на походах, і від свавільного демосу. Один раз йому запали в душу слова напису над входом до Дельфійського храму — «Пізнай самого себе»; цей вислів показав йому мету життя. Пізнати себе — це означає й пізнати інших людей; зрозуміти людську душу — значить зрозуміти мислю і ціль всіх людських учинків. Від цього часу для його найдорожче було найти щирю правду та чути голос сумління. Він став навчителем, що був готовий допомогти кожному в шуканні істини, та тільки не за гроші. Він з'являвся скрізь, де було багачко народу, і знаходив прихильних до себе наслідувачів. Коли Сократа всі звали мудрцем, він відповідав на це: «Я знаю тільки те, що нічого не знаю.»

Як справжній мудрець, Сократ розумів, що все навколо людини — великі таємниці. Сократ не лишив по собі ні одного рядка; він розмірковував, що приємніше писати в серцях людей, ніж на шкурі звірят. Вся його наука провадилася в розовах, але ці розмови назавжди лишали слід у серці слухача.

Розумові, вчив Сократ, повинні підлягати й почуття, й воля. Замнога — це мати всякої хиби. Люди часто роблять зле через те, що міркують неправдиво, не зуміють, де саме добро, та й саме його треба робити. Через треба просвітити розум і про-

скласти *точні тямки*. «Добродійство є знаття», отже його можна навчитися, коли сумлінно шукати *єдиної*, для всіх *обов'язкової* істини. — До цього ще Сократ не тільки вказував, що завжди треба шукати істину, але він учив кожного відшукувати її самому; він завжди *наводив* слухачів на істинну думку, а не давав її в готовому вигляді. Такий спосіб вживається досі в науці та вихованні й має назву *натового* (інакше — *наведення*).

Сократ мав немало ворогів; вони його вважали за нависного та кайла, інші ж були ображені його доводами, треті думали,

Фіг. 21. Сократ.

що він з тих людей, які ні в що не вірили самі й інших учили не вірити. Отже один раз до суду прийшло обвинувачення: »Сократ обвинувачується в тому, що, по-перше, не поклоняється рідним богам та вигадує нових, по-друге ж — сіє розпусту серед юнацтва. Заслужена кара, це — смерть.« Сократ, проти звичаїв, навіть не готувався до захисту. Суддів було 550 чоловік. Сократ без труда довів, що обвинувачення нікчемне, але заявив, що смерть не лякає його й не примусить зійти зі стежки обов'язку. — Обурені такою промовою, судді обвинуватили його більшістю трьох голосів. По закону засуджений мав змогу просити заміни кари на грошову пеню, але Сократ став доводити, що він за свою працю заслугував би утримання на міські кошти, а коли суддям неодмінно потрібна пеня, то, чого доброго, друзі наберуть йому мін 30 (біля 1000 карб.). Судді зовсім роздратовалися і значною більшістю винесли смертного присуда. Сократа відведено до в'язниці, забито в кайдани. Минув місяць від дня присуду. Дні йшли в розмовах учителя з наступниками. В день страти своєї він балакав про безсмертність душі: умірає лише тіло й повертається в землю; визволена ж душа лине до невидимого божеського та розумного світу, й живе там, раюючи, в розмовах із богами та великими людьми. Коли прийшов його час, Сократ спокійно випив чашу отрути (399 р.). Надія його не скривдила: він, дійсно, став безсмертний у спогадах людности, і з тої пори, по його заповіту, філософи та вчені прямують виключно до істини.

РОЗДІЛ V.

ЗАНЕПАД ГРЕЦІЇ.

22. Пелопонеська війна (431—404). Всі грецькі міста протягом доби Періклової входили до складу чи пелопонеської спілки, чи атенської держави; до першої належали дорійські громади, а до атенської — держави йонійські. Спарта вважалася вищою покровительською аристократичних держав та партій, Атени ж скрізь підтримували демократію. Де б не йшла боротьба між демосом та кращими людьми (аристократами), обидві партії сподівалися допомоги з боку, одна — від Атен, друга від Спарти. Опріч плеємінної та політичної різниці обидва стани відокремлювало ще й торговельне супірництво. Де-які держави (пелопонеської спілки) були значними морськими державами, наприклад, Коринт, Мегара, Егіна. Атенці

дуже тиснули своїх дорійських суперників і цим накликали на себе ворожнечу всієї пелопонеської спілки. Перікл казав, що «насувається війна від Пелопонесу», готувався до неї і склав плян воєнної діяльності. Приводів до війни було багато, бо інтереси пелопонесців та атенців збіглися й на Йонійському морі, й на Істмі, й на Халкідіці. Пелопонеська спілка оголосила, що Аteni порушили мир. В Атенах вирішено не поступатися до кінця; у скарбниці був великий запасний капітал (до 10 мільонів на золоті гроші), а фльота складалася з 300 трієр. Маючи перевагу на суходолі, пелопонесці були слабші за атенців на морі. Небезпечно для атенців було лишень те, що співчування греків були на боці Спарті, яка вимагала визволення від влади Атен усіх поневолених співників. Навіть Дельфійський оракул явно схилився на бік пелопонесців, провіщаючи їм допомогу богів а перемогу, коли вони удуть уперто вести війну.

Загальна війна почалася о весні 431. року. Пелопонесці зробили напад на Аттику і спустошили її. Рідно плянові Перікла, все населення врятувалося за допомогою мурів, атенська фльота в цей час руйнувала побережжя Пелопонесу, вигнала егеїців із

цього острова та спустошила Мегару. На той рік воріг поновив напад на Аттику. Населення цілої країни (до чверти мільйона людности) знову знайшло захист у місті, й люде жили аби-як у баштах, внаслідку поставлених курінях і під голим небом. Вози з рухляддю, вов'ячі табуни та овечі отари тиснулися скрізь по вулицях. В важкий час появилася серед обложених чума. За чотири роки пошести в місті та фльоті загинуло більше, ніж чверть усіх

Фіг. 22. Статуя в пам'ять перемоги Клеона. Мессенці поставили її в Олімпії, де її й знайдено підчас розкопок. Мистця, що зробив цю статую, вважають за учня Фідія.

здатних до бою. Нарід, божевільний від жаху, відсунув Перікла від посади й віддав під суд за розтрата, в яких безпідставно обвинувачував його, але швидко вернув своє довірря, настільки Перікл здавався необхідним у небезпеці. Недоля перемогла Перікла, й незабаром хвороба забрала його в могилу. — Після смерти Перікла вплив на нарід придбав багатий чиньбарь Клеон. Це був дуже упевнений у собі чоловік, що міг ризикувати, чим завгодно. Клеонсві пощастиле примусити віддатися в полон невеличкому (біля 300 чоловік) загонові спартанців, обложеному на невеликім островці в берегів Мессенії. Цей успіх надав Клеонові великої слави; він добув право на даровий обід від держави до кінця життя свого в будинкові ради та почесне місце в театрі. Під його впливом Атенці відхилили порівнюючи зручні умови замирення. На біду Атен, спартанці успішно перенесли війну до Тракії й відібрали в атенців усі союзні з ними міста. Клеон узявся полагодити справу й пішов на північ, але потерпів там страшений розгром і загинув у бойовищі.

Незабаром обидва ворожі табори відчували знесилення від війни, яка все більш та більше палала й довела до небувалого озвіріння: переможці руйнували міста до-щенту (наприклад Платеї), до-ноги винищуючи чоловіків, продаючи жіноцтво та дітей у неволю, а в кращому разі — виганяли побитих із рідного міста. Через 10 років після початку війни зроблено замирення; по найменню атенського стратега Нікія його названо Нікіською угодою.

421
23. Алкібіяд та Лісандер. Розгром Атен. Виявилось, що Нікієва угода не була стала, й умови її не виконано з обох боків. В Атенах досягла переваги партія війни на чолі з новим привідцем — Алкібіядом, родичем Перікла. Алкібіяд був дуже обдарований зроду, він мав — багатство, вельможність, красу та надзвичайні здатности, але він був лихої вдачі, легковажний та себелюбець. Для нього не було нічого святого, й над усе він добивався слави, влади та блиску. «В тобі росте велике зло для людности», сказав про нього один атенець.

Люде з достатком дуже бажали миру, бо війна несла їм руїну, але демосові війна була на користь, і в його інтересах Алкібіяд задумав плян походу на Сицилію. За допомогою цього походу він сподівався не тільки зміцнити вплив Атен на острові проти переваги сильної дорійської держави — Сиракуз, але й підбити цю країну. Багатства Сицилії могли дати нові засоби для роздачі платні та всяких підмог громадянам. Всі захопилися думкою про завоювання Сицилії: і молодець, і старі тільки й розмовляли про цю країну та накресливали її карту.

Головний заряд над величезною фльотою доручено улюбленцеві народу, Алкібіядові: співробітником йому приставлено Нікія. Перед тим, як одплисти флоті, зчинилося загадкове злочинство: невідомо хто понівечив »герми« на честь Гермеса, що стояли в великій кількості по місту перед храмами та домами. Це здалося за кепську приміту. Алкібіяд вирішився до походу, та вороги зараз же обвинуватили його в образі божества. Народне зібрання усунуло Алкібіяда з посади й притягло його до суду. Алкібіяд зрадив вітчизну та по дорозі до суду втік із корабля до Спарти. Коли атенці його заочно засудили на страту та прокляли, він став одверто допомагати Спарті проти Атен.

Алкібіяд з'умів причарувати навіть спартанців: він приймав їхні щоденні звичаї, обстригся під гребінець, купався в холодній воді, їв, не кривлячись, їхню юшку, робив гімнастику, мав вигляд простий та поважний. Плутарх порівнював Алкібіяда з хамелеоном, помічаючи, що той міг переймати та пристосовуватися однаково й до доброго й до кепського.

На раду Алкібіяда спартанці помістили в Аттиці свою постійну залогу в міцному таборі, а на Сицилію вислали допомогу обложеним Сиракузам проти атенців. Спартанці перебили Нікієві добути місто й стали тиснути атенців на полі й на морі. Страхаючись, щоб не попасти під суд, як би він відійшов, Нікій вагувався і тратив час, а коли він уже ладний був відійти, трапилося затемнення місяця. Жах обхопив Нікія та й усе його військо, то й вирішено почекати й не виступати ще протягом місяця. Воріг це використував і загородив атенській флоті вихід із гавані Сиракуз. Потім фльота загинула на очах у війська, а само воно було примушене одійти в гори. Скінчився цей одхід тим, що військо поклало зброю, Нікія покарано, а полонених продано в неволю. Загинуло дві фльоти (200 трієр) і біля 40 000 війська, з них атенців — 12 000. Слава непереможности атенської фльоти згасла; відступило багато спільників; греків знову почали тиснути картагінці, а в Азії перси. Спарта визнала права великого царя на Азіятську Елладу, а царь прийняв обов'язок допомагати Спарті грошми до кінця боротьби з атенцями. Вороги демократії скрізь підняли голову та перетягли бувших спільників атенців на бік Спарти. В самих Атенах багато громадян хотіло повернутися назад, до порядків часів Клістена, чи навіть Солона; гадали, що тільки такий переворот дасть сталий мир, і демократію одверто звали »безглуздям«. В Атенах відбувся переворот: обрано раду з 400 чоловік, а число повноправних громадян обмежено на 5000 чоловік. Розпочалися були розмови про згоду

зі Спартою, але новий лад не вдержався: проти нього повстало військо, фльота та й самі громадяни.

Алкібіядові було важко на вигнанні, й він бажав повернутися до вітчизни; в Атонах же вважали, що один Алкібіяд може врятувати державу. Вигнанець повернувся до Атен при загальній радості і став мати, яко головний стратег, необмежене довірря. Він розпочав з успіхом діяльність військову, але придбав собі страшного супротивника в особі спартанського адмірала Лісандра. Той визначався залізною впертістю та широкими завданнями. Маючи раз-у-раз щедру підмогу з боку Персії, Лісандер почав побивати атенців на морі. Роздратовані цим атенці усунули Алкібіяда з посади, він знову кинув рідний край і загинув на вигнанні. Тимчасом Лісандер невпинно піддержував скрізь олігархію (панування небагатых) і позбавив Атени можливих спільників.

На прикінці війни значна удача один раз усміхнулась атенцям. Напруживши всі сили, вони спорядили велику флоту (110 кораблів), притягли метеків та рабів; першим обіцяно права громадянства, а другим — волю. З храмів дістали свячені дари в золоті та сріблі; в Партеноні з усіх дорогоцінностей оставлено тільки один золотий вінок. У бійці між островом Лесбосом та берегом Малої Азії атенці перемогли. Але переможці стратеги осталися винними: вони не мали змоги через бурю підібрати ранених та побитих. За те стратегів страчено; серед них загинув і син Перікла. Решта атенських морських сил була знищена Лісандром біля берегів Геллеспону. Атени на цей раз оточено, як і від суходолу, так і від моря. Після 5-місячної облоги місто в голоду капітулювало (рік 404). Не дивлячись на вимогу Коринта зруйнувати Атени, Спарта дарувала мир побитим. Фортеці Пірея та довгі мури знесені, останні атенські кораблі видано і спалено. Атени відреклися від усіх своїх спільників і примушені були ввійти в спілку зі Спартою (се б то, підлягти її гегемонії). Переможці раділи, думаючи, що воля еллінів від цього часу забезпечена. Лісандрові ставили статуї та вівтарі, як героєві, приносили жертви та співалися гимни. Через вплив Лісандра в Атонах уведено панування »30«: вони досягли необмеженої влади над управою та судом. Боячись громадян, вони взяли на службу 300 биченосців, але й цього було не багато: довелося звернутися за допомогою до Спарти, і в атенському акрополі появилася залога чужинців під проводом спартанського намісника. На приказ »30 тиранів« продано на злом кораблярню, пам'ятку морської могутности Атен. Вся Греція незабаром відчула, що підпала під ярмо важче, ніж атенське. Скрізь демократію жорстоко винищували, заводили олігархію

під доглядом спартанських уповноважених; замість самоврядування та спілки зі Спартою всі грецькі держави опинилися в залежності від неї і платили податки. Особливо важким був новий лад у Атенах, де олігархи добивалися права життя та смерти над громадянами¹⁾.

Панування олігархії швидко викликало загальне невдоволення. Навіть співники Спарти з приводу того обурювалися, що вона не дала їм ніяких вигід від перемоги над атенцями. За допомогою Теб, атенські вигнанці швидко відновили демократичний устрій в Атенах, з чим повинна була погодитися й сама Спарта.

24. Похід 10,000. Добувши ціною перемоги над Атенами гегемонію над Елладою, спартанці однак із труднощами стримувала загальне невдоволення та терпіли великі невдачі.

Спарта швидко посварилася з Персією. Перський сатрап, царевич Кир Молодший, брат «великого царя», поклав на думці сам сісти на престолі. В його поході на царя прийняло участь 13 000 грецьких наемників. Греки продерлися з військами Кира далеко на схід до Евфрата, спустилися по його течії до Вавилону та майже біля самих воріт Вавилону розпочали бійку з персами. Кира вбито в цій бійці, його військо з тубольців розсіялось, і греки-наємці, які одні витримали бій, числом 10 000, опинилися закинутими серед необсяжних володінь «великого царя». З нагоди ніби-то переговорів перси перебили всіх грецьких ватажків. Греки вибрали собі нових, серед яких був *Ксенофонт*, учень Сократа, який описав цей знаменитий похід. Військо прямувало на північ, за 4 місяці перейшло Ассирію та суворі узгірря Вірменії, повсякчасно відбиваючись від перських засідок та нападів тубольців, і прибуло до Трапезунта.

Побачивши Чорне море, греки з божевільним захватом вітали ідну стихію. Відціля греки йшли ще верстов 150 берегом, потім іли на кораблі й лише через рік після битви біля Вавилону дісталися о Візантії. Цей похід ясно показав, наскільки греки переважають ерсів у мужности, воєнних здатностях та озброєнні.

25. Перемога Персії. „Царський“ мир. Перси відкинулися від обі спілки зі Спартою, котра дозволила на участь грецьких наемців поході Кира Молодшого, і підняли проти неї всіх невдоволених в гладі. Спарта прийняла закид Персії, і її царь, відважний полководець Агесілай, з успіхом розпочав війну з персами на захист грецьких підданців у Малій Азії. Але ж Агесілаві незабаром довелося вернутися для захисту Спарти від нападу Теб, Атен, Аргоса,

) Вони скарали, згідно свідцтвам сучасників, до 1500 чоловік і вигнали 5000 чоловік.

Коринту та інших ворогів. Відновлено демократію по островах та приморських містах Малої Азії, і за допомогою персів Аteni уладнали свій порт та відбудували попередні фортеці. Уже знову готувалося щось подібне до Делоської спілки з Атенами на чолі, але Спарта, налякана успіхами Атен, та Персія прийшли до згоди. По так званому «царському миру» (387) спартанці визнали за великим царем право на всі грецькі міста Малої Азії й на о. Кипрі та й об'явили, що всі грецькі громади — великі й малі — мусять бути вільні. Ця угода узаконила роз'єднання Еллади.

Литература
ли дов
мисл

26. Зріст Теб. Після «царського мира» вся Греція була знесилена. Спарта гостро стежила за всіма грецькими містами, не допускаючи між ними до ніяких спілок. Одначе незабаром Теби завдали перший удар її пануванню. Тому, що це місто мало собі за тягар гегемонію Спарти, то спартанці при першій же добрій нагоді, за допомогою своїх друзів, утвердилися в тебанській фортеці, й Теби примусово були притягнені Спартою до Пелопонеської спілки. Всі невдоволені втекли до Атен, де їх радо зустрічали. Тебанські демократи за допомогою Атен змовилися, маючи на меті скинути олігархів. 100 вигнанців на чолі з *Пелопідом*, тайно вночі повернулися до Теб і по вбивали олігархів; зараз же повстали всі громадяне. Вранці надійшли останні вигнанці та багато атенців і спільними силами обложили спартанців. Ті здали фортецю та й пішли до Спарти. В Тебах установлено демократичний лад. Почалася війна зі Спартою; до неї встряли й Атени, які намагалися ще раз утворити обширну морську спілку. Війна з численним ворогом невдало пішла для Спарти. Тебанські полководці — *Епамінонд* та *Пелопід* — скористувалися вдачею в боротьбі зі Спартою та й злучили Беотійські міста в єдину державу. Епамінонд побив спартанців в околицях Теб (під Левктрами).

Епамінонд мав успіх, завдяки новому построєнню війська. Спартанці звичайно ставали довгою лавою в 12 рядів. Епамінонд утворив дуже сильний лівий фланг (в 50 рядів) і розмістив там краших бойців — «свячений загін» Пелопіда, 300 щирих юнаків, які поклялися не уступати в бою ворогові. Дужим наскоком це крило зломало протилежне крило спартанців і зробило кінець бійці (такий спосіб будування загону зветься «косою лавою»). Сам царь спартанський загинув у бою. Коли звістка про розгром дійшла до Спарти, батьки тих, що згинали в бою, виходили у празниковому одягненні, а батьки втікачів замкнулися й сиділи по домівках, горюючи. Слава про непереможність спартанців згасла.

Успіх поставив Теби на чоло не одної Беотії, а й всієї середньої Греції (окрім Атен). Тебанці за своє завдання стали вважати гегемонію над цілою Елладою та перетворення Беотії в морську державу. Скрізь почався величезний розбрат; пелопонеська спілка розпалася,

й у багатьох містах демократія вернулася до життя. Користуючись із того, що Спарта занепадала, Епамінонд пройшов у Пелопонес, у долину Еврота, але не зважився штурмувати Спарту, а спустошив країну та повернув волю Мессенії так, що спартанці позбавилися зразу $\frac{1}{3}$ своїх земель. Далі, Епамінондові пощастило збудувати флоту на 100 кораблів, і він сам щасливо відвідував Геллеспонт.

В поході 362 р. Епамінонд у-четверте пройшов до Пелопонесу й тут під Мантинесю спартанці знову були розбиті. Епамінонд поліг у цій бійці, й могутність Теб занепадала вкупі з його смертю.

Від 362 р. ні одна грецька держава не мала сили, щоб навіть намагатися об'єднати Грецію. Безупинні війни знесли громадянство, й усі прагнули загального спокою та безпечности. В цей час на півночі з'явилася нова велика держава— Македонія — і запанувала над розбитою на окремі шматки Елладою.

РОЗДІЛ VI.

МАКЕДОНСЬКЕ ПАНУВАННЯ.

27. Зріст Македонії за Пилипа. Втрата незалежності Греції. У Греції були країни дуже замкнуті, які не брали участі в загально-грецькому житті (напр. Епір і весь захід Середньої Греції). Ще більше замкнутий і відокремлений світ виявляла зі себе Македонія. Ця країна до IV. віку була покрита первісним лісом, де ще водилися дикі бики та льви. Рідке населення жило з хліборобства та скотарства й зовсім не знало великих міст. У Македонії було чимало такого, що для греків було живою старовиною: тут меч був нерозлучним товаришем чоловіка; тут їли сидячи (а не лежачи за столом), як герої Гомера, і розмовляли наріччям, почасти похожим на мову Іліади та Одиссеї. Царська влада була одначе дуже могутня, бо цього вимагали безупинні війни з тракійцями та іллірійцями. Царі видавали себе за потомків Геракла, домагалися права участі на олімпійських грищах і поривалися перейняти еллінську культуру. Військове панство наслідувало царів. Великого значіння досягла Македонія вперше в IV. в. за царя Пилипа. Як царь, Пилип був цікавий із багатьох боків: найперше він був воякою з призначення, пів життя його пройшло в походах; він здобув багато ран у боях, а до того всього умів домагатися здійснення своєї мети всіма засобами — мудрими переговорами, красномовством, під-

купом і обманами; умів вибрати собі гідних співробітників. Він добре зрозумів, що Еллада стане його здобиччу, коли він утвердиться на північному побережжі Егейського моря й підіб'є Тессалію. Для цієї мети він приготував дуже гарне військо; його головну силу складала *фаланга*.

Пилип набірав до свого війська тільки підданців, у кінноту — панство, а в піхоту — вільних селян. Найміцніші люде служили в фаланзі. У ній всі були однаково озброєні (на кошти царя) й билися в шоломі, панцирі, з невеликим округлим щитом, коротким мечем та довгим — на 8 аршин — списом. Фаланга ставала в 16 рядів. Передні шість рядів обома руками наставляли списи назустріч ворогові, й він при нападі упірався в густу щітину списів. 7-ий та 8-ий ряди стояли напоготові, держачи списи гостряками вгору. Коли було потрібно, 8 задніх рядів поверталися фронтом і одбивали напад іззаду. — Окрім фаланги, в військах Пилипа була легка піхота, кіннота та щось побідне до артилерії. Пилип мав машини для облоги (вони жбурляли каменюки, чи вогняні головешки), тарани для руйнування мурів та рухомі башти на колесах. Військо Пилипове мало перевагу над грецьким не однією численністю, але й дисципліною. Його вояки йшли в похід майже порожняком, без лишнього обозу й людей, робили до 50 верстов на добу й були готові до війни протягом цілого року: як літом, так і в зиму.

Зпочатку Пилип мав успіх на македонським та тракійським побережжю. Греки-колоністи, яких потиснули варвари тракійці, самі кликали Пилипа й мали від його діяльну допомогу. Тільки атенці, що вважали себе господарями цього побережжя, змагалися з Пилипом. Греки середньої Греції сами втягнули Пилипа в свої безконечні сварки й дали йому спромогу захопити Тессалію. Пилип таким чином став господарем країни від Термопіл до Геллеспонту. Стурбовані могутністю Пилипа, халкідійські міста (на чолі з *Олінтом*) шукають спілки з Атенами, але це, знесилене безуспішною війною, місто довго не давало їм діяльної допомоги. Атенський промовець *Демостен* перший угадав, яка небезпека загрожує свободі Греції від північного сусіда (Фіг. 23).

Демостен був сином фабриканта зброї. У восьмому році він став сиротою. Опікуни розтратили його спадщину. Готуючись судитися з ними, Демостен щиро вчився судового красномовства. На суді Демостен виграв свою справу з опікунами. Тоді він рішив виступати на народніх зібраннях, щоб кермувати політикою атенців, але його жорстоко осміяли: він загикувався, балакав довго й робив негарні рухи. Демостеном не опанувала розпач, упертими вправами розвинув він свій голос і став великим промовцем.

Демостен за допомогою свого красномовства громив Пилипа та розкривав його завоюниччі пляни (ці промови мають назву «філіпик»).

Він переконував атенців, щоб боронилися енергійно. Одержавши відомості про успіхи Пилипа, Демостен докоряв громадянам, що вони бездіяльні та раз-у-раз гаять час, і загрожував, що вся Греція мусять загубити волю. Атенці кепсько слухалися Демостена: вони послали олінтійцям допомогу, але дуже пізно; місто було вже міцно обложене Пилипом. Начальники, яких підкуплено, покорилися цареві. Македонці розграбували Олінт, а тубольців Пилип продав у неволю. Вкупі з Халкідикою все північне побережжя Егейського моря перейшло до рук македонського царя.

Пізніше Пилип осягнув ще інші успіхи. За ті послуги, які він зробив дельфійському храмові, Пилип придбав голос в амфіктіонії і таким чином добув право брати участь у грецьких справах. До його ж рук перейшли й Термопіли, ключ до здобуття середньої Греції. При першій сприятливій нагоді Пилип швидко просунувся на південь і став загрожувати Тебам. Сам Демостен кілька років згодом так розповідав про це: »Був вечір, коли надійшла тривожна чутка. Тоді заграли у труби, послали за стратегами та засвітили сигнальні вогні. В місті був великий переполох. Удосвіта в народнім зібранні всі вже сиділи на місцях. Прийшла рада; привели гінця, і той розповів, як усе відбулося. Тоді вістун запитав: „Хто бажає казати промову“. Кільки разів вістун запитував про це, — ніхто не вставав, хоча тут були всі стратеги й усі промовці.«

На раду Демостенову вирішено пристати до спілки з Тебами для загальної війни з Пилипом. Пилип дав спільникам баталію в Беотії під *Херонеєю* (338 р.). Сам Демостен (йому було тоді біля 50 років) бився вкупі з громадянами. Македонська фаланга здолала тебанську, а атенське військо обійдено з-заду і змішано. В Атенах вирішено боронитися, опираючись на флоту. Сільське населення з'їхалося в місто, всіх громадян до 60 років призвано

Фіг. 23. Демостен.

до зброї, й Атени готувалися витримувати облогу, але Пилип пропонував почесний мир: атенці зберегли самостійність, але повинні були стати співниками Пилипа. У Коринті на з'їзді проголошено нову еллінську спілку, пристати до неї відмовилася одна Спарта. З'їзд оголосив загальну згоду та свободу шляхів і мореплавства в Елладі. Македонський царь ставав найвищим привідцем морського та сухопутного війська Еллади на час нової війни з Персією, яку ухвалено тоді ж у Коринті. Заходи до війни вже пороблено, й македонське військо, перейшовши Геллеспонт, готове було визволити малоазійські міста, але Пилип був убитий з помсти своїм сердюком (336 р.).

28. Олександр Великий (336—323) та його походи. Чутка про смерть Пилипа відновила в Демостена та інших ворогів Македонії надію на визволення. Нащадкові Пилипа *Олександрові* ледве минуло 20 років, але він мав великі здатності й одержав як най-

Фіг. 24. Олександр Великий.

краще виховання під приводом *Аристотеля*, найвидатнішого вченого на весь грецький світ. Варвар із походження, Олександр перейняв від Аристотеля все найкраще, що створив грецький геній в науці та штуці. Участь у походах батька була для царевича найкращою військовою школою, й він визначився в херонейській битві. Зараз же по смерті Пилипа Олександр швидко з'явився у Греції й примусив поновити угоду, уложену з Пилипом. Потім він почав боротьбу з ворогами на півночі, просунувся за Балкани аж до Дунаю та скрізь відновив владу македонського царя. Тимчасом у Греції розповсюдилася чутка

про смерть Олександра; тебанці підняли повстання, Персія приєднала грошей, і в багатьох городах вороги Македонії підняли голови. Олександр удруге обезтямив греків прудкістю своїх переходів і з'явився в Тебах рятувати обложену залогу. Олександр хотів залякати греків страшною карою та покладався на бажання своїх співників — особливо платейців та фокідців. Біля 30 000

тебанців продано в неволю: більш ніж 6000 убито. Жах обхопив Елладу та примусив усіх до покори.

На весні 334. р. Олександр, повний завзяття та великих плянів, перейшов через Геллеспонт на чолі війська з 35 000 вояків та 160 кораблів.

Підпливаючи до азійського берега, Олександр кинув спис та перший зіскочив на землю. На руїнах Трої він приніс жертву Атені і зробив поливання Ахіллові та Патроклові; далі, згідно звичаям, він намастився маслом, голий оббіг колону на честь Ахілла та уквітчав її вінком, виказавши заздрість героєві, якому доля судила знайти за життя вірного друга, а по смерті великого співця.

Велика перська держава перебільшувала Македонію разів у 50, і однаково вона, як виявилось, не в силі була витримати напад Олександра. Все в Персії залежало від сваволі царя та правителів. На дворі часто відбувалися перевороти та вбивства. Царі звикли покладатися лише на хоробрість та вмільість грецьких найманих загонів та й не намагалися впорядковувати військо з тубольців на грецький взірець. Грецькі ватажки займали іноді що-найважливіші посади при дворі та на провінціях, але з ними змагалися тубольці — сатрапи. Деякі з сатрапів ставали місцевими спадковими державцями; усі вони також дбали про те, щоб мати на своїй службі грецькі загони.

Перси змагалися проти Олександра дуже мляво; вони навіть не встигли зібрати флоту й перешкодити переходові через Геллеспонт. Першу баталію перси дали Олександрові з не досить великими силами, не зважаючи на ради ватажка грецьких наємців. Вони заняли дуже зручну позицію на крутому березі ріки *Граніка*. Олександр наказав кінноті раптом атакувати беріг. Під захистом кінноти встигла перейти страшна для персів македонська фаланга. Воріг бився слабо і швидко втік. Кінець цієї баталії вирішив долю всієї Малої Азії. Сарди здалися з доброї волі, не дивлячись на неприступну фортецю з потрійним муром. Скрізь по грецьких містах та на островах відновлено демократію.

На другий рік (333 р.) перський царь Дарій III. особисто зустрів Олександра під *Иссом*, на межі Малої Азії та Сирії. І тут перси те зуміли скористуватися найкращою позицією (з флангів у них були гори та море, перед фронтом глибока ріка та окопи). Дарій тік, лишивши табор та родину. Олександр, не гонячись за Дарієм, пройшов здовж сирійського побережжя. Скрізь міста корисся йому по добрій волі, окрім Тиру. Облога Тиру забрала 7 місяців; Олександр повинен був збудувати греблю від суходолу до острова, а якому стояло місто. Після того, як Тир був здобутий, значну частину мешканців його вбито чи продано в неволю.

Зіму 332—331 р. Олександр перебув у Єгипті, який покорився йому без змагання. В *Мемфісі* він приніс жертву *Анісові* та відбув важку мандрівку в пустиню до оракула *Амона*. Жерці цього оракула оголосили завойовника богом та сином Амона. Найважливішою подією Олександра в Єгипті був заклад *Олександрії* на західній протоці Ніла. Місто це незабаром стало осередком на весь світ. На весні (331. р.) Олександр покинув Єгипет, улітку перейшов Евфрат, зпочатку осени — Тигр. Тільки в околицях *Ніневії* (під *Арбелями*) Дарій зважився перепинити шлях Олександрові. Він виставив більше, ніж мільон війська, 200 колісниць, озброєних косами, та 15 слонів: але фаланга відбила всі наскоки персів. Погромлений Дарій утік у глиб свого царства. *Вавилон* скорився Олександрові без бою, за ним — *Суза*; в ній Олександрові на здобич дісталася 50 000 талантів (біля 120 мільонів карб.). Потім завойовник з'явився в *Персиді* й заняв *Персепіль*; в цьому місті Олександрові дісталася, як кажуть, ще більша здобич — скарбниця перських царів із 120 000 талантів (біля 300 мільонів карбованців). Персида була вже цілком ворожа сторона, тому царь віддав столицю на розграбування та велів спалити палац Ахеменідів. Весною на той рік (330) Олександр опанував *Мідією* та *Екбатаною*. Війна з Дарієм скінчилася, і сам він був швидко вбитий одним із своїх же сатрапів. Грецькі війська, зібрані на підмогу, одпущено у рідний край з пишними дарунками.

По смерті Дарія Олександр став у очах східних народів заступником Ахеменідів. Однак він бажав ще більше зміцнити владу та установити природні межі своєї монархії. В дальше п'ятиліття (330—325) Олександр робив походи в теперішній *Афганістан* та *Бухару* до *Сир-Дарії* і до російського згодом міста *Ходженду*, яке заклав Олександр та назвав його *Далекою Олександрією*; так була встановлена найкрайніша межа на північному Сході. Потім він взявся до походу на Індію, куди його тягли дивні чутки про цю країну та жадоба слави та подвигів, мрія вподобитися *Гераклові*, та богам *Діонісові*. Можливо, що Олександр поривався дійти морської межі, великого світового моря. Але похід цей довелося Олександрові припинити, не дивлячися на значні успіхи. Небезпечніші за ворогів стали, як виявилася, суворі та величні явища природи: тропічні зливи на протязі 70 днів, розлив великих річок (Інду та його допливів), нестерпуча спека та кепські шляхи. Солдати збунтувалися, й Олександр був примушений зректися походу в долину Ганга. Почався одхід по системі Інда на кораблях та здовж берега; в 325. році літом дійшли до океану. Сам царь пішов по сушому через теперішній *Белуджістан* і повернувся після великих небезпек та злиднів до Сузи, а фльота пливла морем до гирла Евфрату.

Добра доля поставила Олександра на чолі всесвітньої монархії. Таку монархію не можна було вдержати одною силою, й Олександр це цілком зрозумів. Він рішив притягати народи Сходу на свій бік; при його дворі серед урядовців та в війську було дуже багато азятів. Олександр велів вибрати 30 000 перських хлопців і вчити їх грецької мови та македонської воєнної штуки. Вельможі перські поруч із Македонцями ввійшли у склад «товаришів» царя; серед них був і брат Дарія. Олександр одружився з дочкою Дарія та впорядкував у Сузі спільний весільний бенкет із приводу шлюбу багатьох македонців з персіянками. Скрізь він шанував місцевих богів: в Тирі приніс жертву Ваалові-Мелькартові, в Єгипті — Амонові-Ра, в Вавилоні — Мардукові. Плутарх казав про Олександра, що він бажав бути загальним «упорядником та примирителем»; він бажав зблизити еллінів та варварів і злити в єдиний нарід. Однак він зустрів сильний опір від македонців та греків; вони вважали Схід за свою воєнну здобич і не бажали дивитися на Олександра, як на всесвітнього монарха. Аристотель радив цареві правити персами, як пан рабами, а про греків дбати, як про другів та співробітників. Особливо греків дратував лад, який заведено на дворі Олександра. Він цілком засвоїв розкоші та звичаї перських царів: перед ним падали долів та цілували землю, його оточували перські придворні чини, він завів дуже жорстокі кари перських судів. Олександр одверто добивався визнання його богом та запевняв, ніби то сам Зевес Амон дав йому владу над всесвітом. Греки шанували своїх героїв, але вони не знали божествення людини ще за її життя. Ремствування підштовхнули царя до крутих розправ навіть із людьми, яким він був дуже з'обов'язаний. Велика праця, пережиті хвилювання та нездоровий спосіб життя довели 33-літнього царя до могили.

Головною заслугою Олександра було розповсюдження на Сході *еллінізму*, с. т., еллінської мови, освіти, штуки, військового діла, горговлі та промисловости, коротко — всієї еллінської культури. Вже за часи війни з персами не менше 100 000 греків брало участь у заходах Олександрових. Слідом за військом Олександра посувалися супці, ремісники, художники, артисти; всім було місце та робота в його численних (до 70) Олександріях. З цим людом далеко та широко озійшовся вперше на Сході вплив грецького знання та штуки. Від тої ори наслідки його держаться й досі. В цьому розумінні Олександр дійсно — великий діяч в історії, бо його діло пережило його на цілі тисячеліття. Протягом 12 років він зробив те, що вимага тисячоліть.

29. Розпад монархії Олександра Великого. Монархія Олександра великого мала простори від Дунаю до Інду, від пустелі Сагари до Ральського моря. Ці володіння розділили між собою його полко-

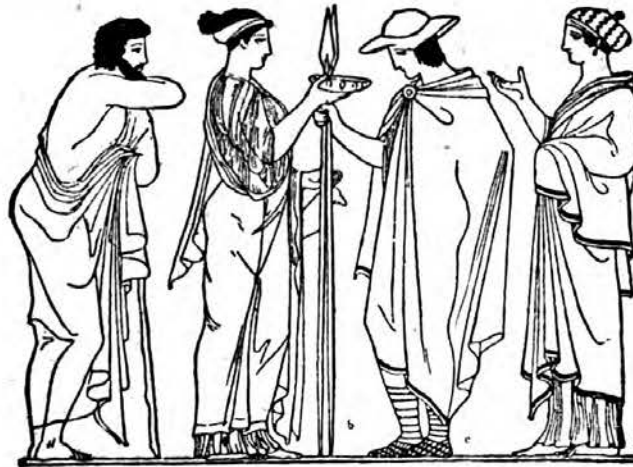
Історія Греції та Риму.

4

водці після кривавої боротьби. В Єгипті запанували *Птоломей*: вони прийняли титули старовинних фараонів та поважали релігію і звичаї тубольців. У війську та на дворі були македонці та греки. Столицею стала Олександрія. До царського палацу приєднувався *Музей*, с. т. храм муз, богинь штуки та знання. Він мав книгозбірню, обсерваторію, зоологічний та ботанічний городи, колекції з природознавства, все, що могло цікавити вчених. При Музеї працювали тисячі вчених з Греції, Єгипту, Юдеї та Сирії; багато з них одержувало утримання від держави. Особливо знаменита бібліотека Музею, в ній було зібраних до 400 000 рукописів. Усяка нова книга, яка попадала до Єгипету, переписувалася для Музею.

В Сирії почали царювати *Селевкід*, нащадки ватажка *Селевк*. Їхнею столицею стала *Антиохія*. На північний схід від Сирії виникли пізніше чисто місцеві царства — *Вірменія* та *Партія*. З царств Малої Азії визначний осередок еллінізму виник у *Пергамі*. Аби вивести з ужитку коштовний єгипетський папірус, у Пергамі стали виробляти тонкі аркуші паперу з обробленої баранячої шкіри; такий *пергамент* ішов на книги більше 1000 років.

Македонія позбулася всіх завоювань Олександра на Сході, але вдержала владу над Елладаю. Як її, так і всі еллініські держави Сходу підбив Рим у II—I віці перед Р. Хр.

Фіг. 25. Одежа давніх греків.

Темеройсава Вонзекст — зображен
 и твояи Гмаица (кобу по) Це — свая
 иі сема, павідо тому ви чх дурдвва
 ан озерас, хог в Гмаиі ваши дурд
 дадено від ~~дурвади~~. Машико що лосиені
 притино іти місці до озер — в Гмаиці
 езо це предан гмаиці в іже да гаса, ваши чі охвд
 притино до Гмаиці, **РИМ.** А Гмаиці віді прит
 мури сема від Гмаиці в іже да гаса, ваши чі охвд
 о сема і в гмаиці і в іже да гаса, ваши чі охвд
 Гмаиці і в іже да гаса, ваши чі охвд

РОЗДІЛ I. *Квантум Willo-*
ночи — даних да иже
 СТАРОДАВНЯ ІТАЛІЯ. *— думати, що в*
квантум Гмаиці

30. Природа стародавньої Італії. — Центральною країною всього Середзем'я (без Чорного моря) є Апенінський півострів, а на ньому центральний пункт — Рим. За 5 віків він утвердив свою владу над Італією; ще два сторічча (до доби Р. Хр.) привели його до панування над усім Середзем'ям. Це панування він зберіг за собою до навали сили варварських германських племен (в V віці по Р. Хр.), які прорвали межі римської держави над Райном та Дунаєм. З розпадом влади Риму приписується історія стародавнього світа.

Римляни довго звали Італією лише пів'острівну частину сучасного італійського королівства. Їхня Італія була загороджена від півночі, окрім Альп, північною частиною Апенінського кряжу. Як не значна сама зі себе берегова межа Апенінського пів'острову, але береги Італії покручені вдвоє слабше, ніж грецькі, й вони вбогі на природні гавані. Здовж берегів Адріатичного моря тягнуться лимани та піскові відмілі; взімку на морі бувають страшенні бурі від поривчастого північного вітру. На півдні, на Йонійському морі, була тільки одна розкішна гавань — *Тарент*. Західний беріг кращий, але й тут не густо природніх гаванів.

Здовж усього пів'острова проходить величезний масив *Апенін* (1500 верстов довжини) з сірими скелями, заввишки до 2 1/2 верстов. На сході ці гори спускаються до моря далеко крутіше, ніж на заході, де красвид оживляється невисокими могилами, родючими долинами, та частими озерами. По західному спаді Апенін течуть головні річки пів'острову — *Арно* та *Тибр*, тут же розміщені головніші части римської Італії — *Етрурія*, *Лаціум* та *Кампанія*. На півдні пів'острів одною частиною наближається до Епіру, другою — до Сицилії, відмежовуючись від неї дуже вузькою Мессинською протокою.

Клімат у Італії м'який та вогкий. Зима тут недовга: у грудні та січні кілька тижнів віє сухий та холодний північний вітер, але

Садарини носіє саян, Логуров — саян невож, притино
і дурдвва, ваши саян дурдвва іже да гаса, ваши чі охвд
Логуров — дурдвва
 Original from
 UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
 URBANA-CHAMPAIGN

сніг буває тільки по горах. Від лютого віє західний вітер, прилітають ластівки, цвітуть міддали, та надходить весна. Від травня починається літо, сухе та пекуче, а від вересня дуже дощовита осінь.

Колись-то в Італії були скрізь розкішні ліси: дуби, буки та пінії; ці ліси були вирубали римляни, і країна обернулася потроху в велетенський сад вічно-зелених та овочевих дерев; з усіх країн римляни пересаджували корисні рослини — фігу, виноград, оливкове та гранатове дерево, вишню, абрикос, персики та фінікову пальму. Взагалі, природа в Італії щедріша, ніж у Греції, і притягла мешканців до обрїбки землі. Італійці не перепливали морів та не закладали колоній у далеких країнах, але на протязі багатьох віків уперто працювали на рідній землі й були хліборобами, садоводами та пастухами.

31. Населення стародавньої Італії складала *етруски* (в Етрурії), *греки* (в Кампанії та південній Італії) та *італіки* (в Лациї та по схилах центральних Апенін).

Етруски мовою цілком відрізняються від усіх арійських народів, і вона досі лишається невідомою. Невідомо також, відкіля прийшов цей нарід до Італії. Первісні колоністи з греків застали етрусків у розцвіті могутности: вони панували від *Тибру* до річки *По* та збудували багато кам'яних фортець, на 10—15 метрів заввишки, над сторчовими скелями. Етруски ходили до Сицилії та торгували з картагінцями. Письма та корисного знання вони навчилися у греків. Добуваючи мідь у своїх горах та залізо на острові *Ельбі*, етруски виробляли розкішні металеві вироби. В V в. вони мали жвавї зносини з Атенами, і в етруських могилах знаходять багато грецьких ваз. В їхніх містах були широкі та прямі вулиці, вимощені кам'яними плитами, та підземні канали зі склепінням, щоб вилучати викиди та осушувати низькі рівнини.

В Етрурії вже винайдено багато величних гробовищ. У них знаходять, окрім людських та звірячих кістяків, саркофаги, зброю, оздобу, вази та рідкі речі зі сходу (скляні чаші, яйця струся), стіни таких гробовищ покриті малюнками: на них найчастіше змальовано дії з похоронів. Етруски вірили в страшних демонів і утворили цілу науку віщувань.

Греки. В південно-східній частині Італії в ясний день можна відрізнити зариси грецького берега. Греки з'явилися на південних побережжах Італії від VIII в. віку й захопили тут багато ґрунту під свої пастівники, луки, виноградники та оливкові гаї. Найславнішим грецьким містом став *Тарент*. Під впливом грецьких міст населення південної Італії еллінізувалося і країна почала зватися *Великою Грецією*. Окрім південної Італії, греки прийшли й до Кампанії, де вони мали міста *Куми* та *Неаполь*. Мещканці Кумів були відомі,

3.

як відважні моряки, що вдало воювали на полі та на морі з етрусками й картагінцями.

Італіки складали одну з галузок індо-європейської родини. З них відокремлювалися два головні народи — *самніти* та *латини*. Самніти мали славу войовничих горяків. Потреба родючої землі примушувала їх виселитися з гір на рівнини. Об'являли «свячену весну»: всі люде та домашні звірі, що народилися в цей час, присвячувалися божкам. Звірів приносили в жертву, а люде після того, як вони дійдуть 20 років, повинні були виселитися з вітчизни до тої країни, куди їх поведуть святі животини (бик, вовк, лисиця).

Латини осіли в осередку західного побережжя, в Лаціум, між етрусками та греками Кампанії. Клімат цієї країни був дуже нездоровий; рятуючись від страшної малярії, мешканці будували хати на підвищеннях, палили вогні та поважали богиню Лихоманку. Упертою працею вони висушили та оздоровили країну підземними канавами для водостоків. Латини писали зміненням злегка грецьким алфавітом, виробляли мусянжові й залізні вироби та будували, на взірець етрусків, кам'яні будинки й канали зі склепінням. Жили вони в укріплених містах з невеличкою територією. Мешканці

кожного такого міста уявляли *populus* (нарід) та мали незалежне управління; воно звалося *res publica* (народня справа). Такі самостійні держави-міста часто воювали одно з одним, але мали свідомість про свою єдність: на одній з гір стояв вівтар племінному богові всіх латинів — *Юнітрові*; тут, у святому гаю, представники всіх міст Лація приносили богові в жертву бика. На перше місце в Лації вибився Рим; його історія заключається у ступневому підбиванні останніх латинських міст, потім всієї Італії й, нарешті, всього Середзем'я.

32. Вірування римлян. Римляни дали світові саме слово *религія* (*religio*); воно означало в них зв'язок між людиною та богом. Римляни

Фіг. 26. Самнітський воєк.
(Малюнок на вазі).

зпокон-віку шанували місцевих богів, що живуть по горах, лісах, джерелах та деревах. Богів призивали кожної важкої хвилини трудового селянського життя, коли доводилося орати, скородити, угноювати ґрунти та інше; коли хліб сходив, викидав колоски, цвів та спів, всіма цими з'явищами управляли окремі боги. Були божки — покровителі скоту, окремі для корів, коней та овець. Кожна людина мала свого покровителя генія (*genius*), кожний дім — своїх ларів (*lares*), навіть кожна частина дому. Маненьких дітей *Statanus* учив стояти, *Fabulinus* — розмовляти, *Iterduca* вела до школи, *Domiduca* — додому. Були божку Миру, Перемоги, Згоди; надто шанували *Фортуну*, богиню щастя та успіху.

Фіг. 27. Мідна римська монета: ас. На однім боці вибито: дволиций бог Янус, що дивиться на минуле й на майбутнє. Од імені „Янус“ — церк. назва на січень: январь (*januarius*, *janvier*), початковий місяць року. — На другім боці монети — передня частина корабля.

Від сусідів — етрусків та греків Кампанії — римляни навчилися ставити богам статуї (зпочатку з дерева, а потім з каменю), та шанували їх по храмах. Від греків дуже рано перейняли шанування Аполлона й Геракла (*Hercules*) та міти про богів; кінець-кінцем майже всі римські боги у всіх подробицях стали відповідати грецьким — Зевесові, Гері, Аресові, Афродиті та іншим. Від етрусків перейнято здатність до гадання про будучинну: перед кожною важливою подією пізнавали волю богів, стежили за летом птиці, годували святих курей, досліджували тельбухи жертвених животин.

Наймогутнішим богом у римлян вважався *Юнітер* (*Jupiter*), покровитель римського народу. Його жінка *Юнона*, богиня світла та шлюбу, шанувалася як покровителька римського жіноцтва. *Марс*, бог весни та війни, вважався батьком римського народу; вовк був святим звірем цього бога. *Веста* була богинею вогнища;

Янус — богом дверей та всякого початку; *Минерва* — богинею розуму; *Вулкан* — богом вогню та ковалів; *Венера* — богинею садів, вроди та родючости; *Церера* — богинею жнив; *Діана* — богинею лісів та полювання; *Меркурій* — богом мандрівок та купців; *Нептун* — богом моря; *Плутон* — владикою підземного світа.

РОЗДІЛ II.

ЦАРСЬКИЙ РИМ (753—510).

33. Перекази про царів. По нижній течії Тибру, на межі Лаціум та Етрурії, до самого моря тягнуться всіяна могилами рівнина. Повідь Тибру робить цю місцевість дуже болотяною та незвичайно нездоровою. На лісовому березі річки, верстов 25 від гирла, на найвищій з могил (Палатинській) виникла первісна оселя міста Риму, на вигляд прямокутник, яка захищалася валом.

Римляни не знали нічого певного про свою стародавню історію, але пояснювали її різними легендами. Згідно цим легендам римляни походили від *Енея* та його супутників, що врятувалися за руїни Трої; початки Риму покладено в 753. році, за царя *Ромула*; всього римських царів було сім, і правили вони від 753. року до 510. р.

Героеві Енеєві ахейці дозволили покинути підпалену Трою. Довго блукав він по різних країнах Середзем'я. Його мати, богиня Венера, післала йому ясну провідну зірку. На сьомий рік ця зірка довела Енея до берегів Лація. Цар цієї країни *Латин* мирно прийняв заможних і видав дочку за Енея. Турбальці та зайди-троянці придбали загальне ім'я латинів. По смерті Енея його стали шанувати, як місцевого Юпітера.

За закладчиків Риму вважалися нащадки Енея, брати-близнюки *Ромул* та *Рем*; їх батьком був сам бог Марс. Коли вони народилися, їх у ночвах кинуті в розливу річку Тибр. Після спаду води корито опинилося на сухому місці; їх побачила вовчиця та й зачала годувати. Пастух найшов дітей і передав своїй жінці на виховання. Браття вирости серед пастухів, мисливців та розбійників. Дізнавшись про своє царське походження, вони рішили закласти місто в тих місцях, де вони були знайдені та виховані. Ромул вибрав *Палатинську* могилу, а Рем — *Авентинську*. Ромул мав сприятливий знак від богів: вони послали йому 12 шулік, а Ремові тільки 6. Під час свадки Ромул убив брата та дав місту ім'я *Ром*. В нове місто збиралися з усіх боків вигнанці, втікачі, невільники та злочинці. Ніхто не хотів споріднюватися з цими пройдисвітами. Тоді Ромул

упорядкував у Римі свята та закликав на них сусідів *сабінціє*. Сабінці поприходили з родинами. Серед святкування, на знак Ромула, римляни покрали у гостей їх дочок (*крадіж сабінянок*). Ображені батьки дівчат прийшли військом на римлян, але сабінянки помирили ворогів, і сабінці сами оселилися в Римі: два народи злилися в один та й стали зватися *квіритами*. Ввесь нарід римський за Ромула поділявся на три триби по 10 курій. При цареві був сенат (*senatus*), рада з батків (*patres*).

Як кажуть, Ромул таємниче зник та був узятий богами на небо. Він з'явився до одного з римлян і звелів оповістити народів: «Так бажають боги, щоб мій Рим був головою всесвіту. Через те нехай римляни щиро займаються військовими справами й хай знають сами та перекажуть нащадкам, що жадна людська сила не встоїть проти римської зброї.» — Ніби божество, Ромул мав назву *Квірина*.

Другим царем був *Нума Помпілій*, мудрий та побожний сабінець. Він мав за жінку богиню та все чинив за її вказівками. Цей царь хотів виховати в суворім та нестримнім народі пошану до закону й релігії. Нума встановив святкові дні, кілька розрядів жерців та окремих дів — *весталок* — для піддержки незгасного вогню на огнищі Вести; він же точно визначив, які церемонії особливо бажані богам.

Третій царь *Тулій Гостилій* був завойовником. За нього закінчилася давня ворожнеча Риму зі старою столицею Лація — *Альбою Лонгою*. Війна скінчилася герцем трьох братів близнят Гораціїв — з римського боку та трьох близнят Куряціїв — з альбанського. Один з Гораціїв переміг уцім герці. Коли він ішов з потрійними ворожими панцирями, його зустріла сестра й зачала плакати за своїм нареченим, котрий був сдним із Куряціїв. Горацій пронизав її мечем, мовивши: «Так згине кожна з римлянок, яка буде тужити за ворогом.» Альбу Лонгу зруйнували римляни, а її мешканців перевели в Рим; старшин альбанських вибрали до сенату. При четвертому цареві теж зроблено з іншими підбитими латинськими містами. П'ятий царь розпочав будування великого цирку для кінських перегонів і кулачних бійок та низку підземних каналів зі стелями¹⁾.

Шостий царь *Сервій Туллій* оточив місто, яке повсякчасно збільшувалося, ровом, валом та муром. Він був убитий своїм зятем *Тарквінієм*. Цей Тарквіній був останнім царем у Римі. Він придбав прізвище *Гордого*, врядував деспотично, жорстоко, нищачи небажаних

¹⁾ Цими ровами римляни висушили нижні частини міста. Канави виложено кам'яними плитами, та вони з'єднувалися в одну загальну клоаку, гирло котрої й зараз видно над поверхнею Тибру.

людей та відбіраючи на свою користь їхні маєтки. Він перестав радитися з сенатом та виснажував людність працею над великими будівництвами. Насильство царя та його синів викликали повстання в Римі. Військо теж покинуло царя, й він зі синами пішов у Етрурію (510 р.). Героїв повстання обрано в *консули*, та вони й стали на чолі римської республіки.

34. Патриції, клієнти та плебеї. Територія Риму за царів була ³⁴⁸ дуже невелика. Найбільшу частину землі кидали під пастівники. Панство мало величезні табуни корів та овець, і товар у той час вважався за єдине багатство. Купували, лічачи вартість на биків та овець; навіть судові кари були такі, що в засудженого бра-лося, наприклад, 5 биків чи 10 коней, слово *pecunia* (гроші) походить від *pecus* (товар).

Серед римлян визначилися багаті родини, що пишалися своєю вельможністю: вони вели свій родовід від перших поселенців Риму. Вельможні лише мали право брати участь в управлінні та суді й поважати міських богів. Цих людей звали *патриціями* (*patricii*); з них вибиралися *patres* («батьки», члени сенату). Поруч патриціїв жили, в залежності від них, *клієнти*. Кожний клієнт мав серед патриціїв *патрона* й був з'обов'язаний слухатися його, працювати на його землі, йти з ним на війну; своєю чергою патрон допомагав клієнтові, давав йому засоби до життя та допомагав на суді.

Окрім патриціїв та клієнтів, були в царському Римі ще *плебеї* (*plebs* — товпа). Вони вважалися наче-б-то за чужинців і не могли ріднитися з патриціями; їм не давали бути присутніми на релігійних церемоніях та брати участь у суді та управлінні. Можливо, що плебеї були нащадками всіх тих сусідів Риму, яких римляне перемогли й позбавили частини ґрунту. Патриції та плебеї жили один біля одного, не мішаючися в один наряд, але наче дві чужі один одному громади. Серед безупинної війни Риму доводилося притягувати до військової служби та озброювати все населення, в тім числі й плебеїв. Відбуваючи військову службу на користь Риму, плебеї стали добиватися, щоб за ними визнано громадянські права. Цар Сервій Туллій, як кажуть, примусив плебеїв, поруч із патриціями, нести військову службу, установив спільні народні зібрання та допустив до цих зібрань плебеїв. Усіх мешканців Риму поділено по їхній заможності на п'ять верствів. Найбагатіші люде відбували військову службу в кінноті, всі останні — в піхоті. На війну громадяни йшли по *центуріях* (сотнях); по центуріях же збиралися та подавали голоси на народніх зібраннях. До першої верстви належали всі заможні, що мали ниву, не меншу, ніж на 20 *югерів* (югер $\frac{1}{4}$ де-

сятини); з таких громадян у Римі складалося трохи більш ніж половина всіх центурій, і на зібраннях голоси центурій першої верстви склали більшість. Громадянство останніх чотирьох верствів мало далеко менше ґрунту (наприклад, громадяни 5-ї класи мали ниви лише з 2—3 югерів), і з них складалося менше центурій. Люде ж без жадного майна не входили ні в яку класу і увільнялися від військової служби. По закону Сервія Туллія плебеї, виходить, увійшли до складу громадянства. Всі плебеї набували права брати участь у зібраннях по центуріях, а найзаможніші з них могли бути громадянами вищих клас, однаково з патриціями; у всьому останньому верстви громадянства, як і попереду, різько відзначалися і не змішувалися.

РОЗДІЛ III.

РИМСЬКА РЕСПУБЛІКА. ПЕРШІ УСПІХИ.

35. Устрій республіки. Згідно римським переказам, на самім початку республіки консул *Брут* примусив нарід поклястися, що ніхто не буде більше царем у Римі. Царська влада перейшла до *двох консулів*, які обіралися на один рік; тільки патриції могли займати як цю посаду, так і всі інші. Обидва консули мали необмежену найвищу власть (*іmpegium*): командували військом, судили, скликали народні зібрання й голосували на них. Як попередні царі, вони сиділи на кріслах зі слонової кости та носили багрянцю (чи одержу з пурпуровою окрайкою). З консулом було завжди 12 лікторів із пуком різок; за містом та на війні ця дружина була озброєна сокирами. Всі з пошаною розступалися перед консулом, а вершники зустрічаючись із ним, злазили з коняки.

Підчас великої небезпеки для держави обірався *диктатор* на термін не більший, як 6 місяців. Диктатор мав дружину з 24 лікторів зі сокирами, ознака, що йому належало право життя та смерти над громадянами. Коли небезпека минала, чи після скінчення терміну, диктатор негайно зрікався свого високого становища.

Народні зібрання по центуріях вибірали осіб на посади та ухвалювали чи касували закони, але всі постанови та обрання народу мали силу від затвердження *сенату*, який складався з одних патриціїв. На зібраннях громадянство мовчки вислухувало промову голови, потім по команді ставав кожний у своїй центурії й подавав голос не по-

495 - *Ваша...* 21 жовт. 1920

головно, а від цілої центурії. Всім державним життям почав кермувати сенат та затверджені ним консули. Рим із монархії став аристократичною республікою.

Близько 494. р.^{t.}, на домагання плебеїв, встановлено нову посаду — *плебейських трибунів* (tribuni plebis). Вони вибиралися тільки з плебеїв і стали законними керівниками та захисниками плебеїв; самі консули повинні були поважати їхнє заступництво. Хто давав опір трибунові та ображав його, той міг бути вбитий без жадної кари для вбивця, а його маєток одбірався на державну скарбницю. Двері дому трибуна ніколи не замикалися, аби давати притулок усім, хто шукав захисту. Окрім права захисту плебеїв (*ius auxilii*), трибуни пізніше добули важне право сперечатися з любим вчинком влади та й самого санату, кажучи слово *veto* (с. т., *забороняю*); цим способом вони добивалися від супротивників важних успіхів на користь плебеїв.

Перекази так пояснювали походження посади трибунів. Плебеї, після вигнання царів, опинилися в дуже скрутному становищу. Наче атенському демосові до Солона, їм завжди загрожувало кріпацтво й неволя за борги. Даремно благуючи полегчення суворого закону про борг, плебеї постановили зовсім утекти з Риму й пішли на Святу гору (3000 кроків від міста); тут вони влаштували укріплений стан. Стурбовані патриції почали уступати. Посередником вони обрали *Агріппу*, якого плебеї поважали. Він розповів невдоволеним притчу про те, як один раз збунтувалися руки, рот та зуби й інші частини тіла проти шлунок, що користувалися їхньою працею, та зреклися давати йому їжу. Коли все тіло схудло, всім стало ясно, що шлунок має велике значіння в житті тіла, що він не тільки живиться сам, а й живить усі органи. Цією притчею Агріппа нахилив плебеїв піти до згоди з патриціями, а патриції згодилися, щоб була посада плебейських трибунів.

Коли настав у Римі великий голод, де-які з патриціїв хотіли присилувати плебеїв відмовитися від трибунів, інакше загрожували підвищити ціни на хліб. Особливо повставав проти плебеїв патрицій *Коріолан*. Трибуни викликали його на суд. Гонористий патрицій кинув Рим, пішов до вольсків та підбив їх на війну з Римлянами. Коли сенатори почали просити миру в Коріолана, то одержали сувору відповідь; також не мали успіху жерці, що явилися в його стан у священних одягах. Тоді римські жінки з матіррю та жінкою Коріолана прийшли благати його про мир. Коріолан не витримав докорів матері й відступив від міста.

36. Зрівняння в правах плебеїв та патриціїв. Через вимоги трибунів постановлено завести писані закони. Після впертого сперечання патриції післали до Атен списати закони Солона та ознайомитися з ладом інших грецьких держав. По повероті посланців (451 р.), доручили обраним 10 особам (*децемвірам*) скласти збір законів та управління державою. Протягом двох років не вибирали ні консулів, ні трибунів. Децемвіри скомпонували 12 таблиць законів, і, користуючись необмеженою владою, встано-

1887
445
60
вими в Римі жорстоке тиранство. А надто нападалися вони на плебеїв: їх сікли, карали, та відбирали майно. Ці насильства та небезпека мати 10 царів викликали загальне обурення серед плебеїв. Децемвіри мусіли були скласти свої уповноваження, й як і раніше, обрано консулів та трибунів.

Нові закони ні в чому не змінювали безправне становище плебеїв; а тому трибуни стали настирливо добиватися зрівняння у правах плебеїв та патриціїв. Зпочатку пройшов закон про визнання шлюбів між плебеями та патриціями; цей закон знищив прірву між усіма верствами. Далі трибуни стали вимагати, аби один із консулів вибірався неодмінно з плебеїв; одночасно з цим плебеї вперто добивалися поліпшення долі винуватців та наділення селян землею й пастівниками. Трибун Ліціній вніс в 376. р. три важні для плебеїв пропозиції: по 1-е, всі відсотки, заплачені винуватцями з плебеїв, залічуються в уплату самого боргу; по 2-е, ніхто не повинен мати більше 500 югерів державної землі (ager publicus) та не може виганяти на громадській пастівник більше 100 голів великого товару та 500 — дрібного; по третє, один із консулів мусить бути плебейського роду. — 10 років патриції вперто відкидали ці вимоги, 10 років плебеї перевибірали Ліцінія трибуном та 10 раз Ліціній вносив свої раніші вимоги. Диктатор Каміл переконав патриціїв залишити змагання, і в 366. р. ці вимоги стали законами. Після цього сила плебеїв значно виросла, і до 300 р. їхня боротьба з патриціями закінчилася цілковитим зрівнянням у правах обох станів: усі посади стали однаково приступні плебеям, навіть жерців, і плебеї поруч із патриціями стають повноправними римськими громадянами (cives romani).

37. Успіхи Риму в боротьбі з сусідами. Зміцнення республіки та боротьба з патриціями відбувалися в супроводі безупинної війни Риму з усіма сусідами. Ця війна поволі довела до гегемонії римлян у Лаціум, й латини стали *спільниками* (socii) Риму.

Написана на мідній колоні умова латинських міст із Римом оповіщала: «Хай буде згода між Римом та латинами, поки стоїть небо над землею та земля під сонцем. Вони не повинні озброюватися один проти одного, чи пропускати ворога через свої землі. Вони повинні подавати один одному допомогу всіма своїми силами.» Військова здобич повинна була ділитися рівно між спільниками.

Міцна спілка з латинськими городями дала римлянам досить сили для боротьби з найближчими й найбільше впертими ворогами: *еквами* — на сході, *вольсками* — на південному сході та етрусським містом *Вей* — на півночі.

Легенди розповідали про важливі перемоги в війні з вольсками патриція *Марція*. Відбиваючи випад захисників оточеного міста *Корілі*, Марцій

з божевільною відвагою продерся через браму цього міста та запалив найближчі будинки. За те, що здобув місто, Марцій придбав прізвище *Коріолана*. Цьому ж Коріоланові перекази приписують непримирену ворожнечу до плебеїв та зраду вітчизни.

У війні з еквами особливо визначився *Цінцінат*. Одного разу він робив за Тибром на маненькім полі на 4 югери; до його тоді прийшли послы з Риму та пропонували вислухати в тозі доручення сенату. Цінцінат обтер порох та піт і одягся в тогу. Тоді послы оголосили його диктатором. Цінцінат удосвіта явився на *форум*, де провадилися народні зібрання, оголосив суди зачиненими й наказав зачинити лавки та припинити всякі приватні справи. Всі дорослі громадяни одержали наказ явитися зі зброєю до заходу сонця на Марсове поле з запасом їжі на 5 день та дюжиною дрючків. Військо негайно пішло в похід та спішило, щоб за ніч добитися до ворога та визволити консула й римське військо з облоги. Вояки кричали один одному: »Поспішай, знаменосче! Не приставай, товариство!« О півночі римляне наблизилися до ворога, зняли загальний крик та стали копати рів і насипати вал. До ранку воріг опинився між двох вогнів. Коли екви стали благи милости, диктатор об'явив їм, що проведе їх усіх під ярмом. Воно ж робилося з трьох списів; два списи встромляли в землю, а третій прив'язували до них зверху. Екви пройшли всі, зігнувшись під ярмом, і відпущені були голими. Визволене Цінцінатом військо піднесло йому золотого вінка, що мав вагу фунта, а сенат упорядкував переможцеві врочисту зустріч (*тріумф*). На 16-ий день диктатор зложив зі себе владу.

З Веями війна йшла біля 100 років. Одного разу консул *Фабій* від імени всього свого роду *Фабіїв* об'явив сенатові, що Фабії беруть на себе самих війну з вейцями та ручаються, що не осоромлять римського ймення. Фабіїв усе місто підносило до неба. Другого ж дня стало у стрій 306 вояків, усі патриції, всі одного роду, та Нещасною вулицею (як вона стала зватися потім) вийшли з міста. Вейці хитрими заходами привабили Фабіїв до засідки та всіх і перебили. Тільки один недорослий лишився нащадком цього роду. Взяти Веї спромоглися після 10-літньої облоги. Римляне оточили місто валом та ровом і збудували фортеці та башти не тільки фронтом до міста, а й у бік Етрурії, на випадок появи відтіля підмоги. Один старий вець, віщуючи, гукнув: »Римлянин опанує Веями тільки тоді, коли буде спущена вода з Альбанського озера.« Пітійський оракул теж порадив спустити воду з озера та направити її на зрошення піль. Римляни виконали це та вибрали на диктатора *Камілла*. Він провів підкоп у обложеному фортецю. В день штурму Каміл урочисто обіцяв Аполлонові $\frac{1}{10}$ частину здобичі, а богиню

Generated on 2017-02-12 15:11 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112070284911 Public Domain in the United States; Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

Юнону, яка жила в Веях, закликав переселитися за переможцями до Риму. Римляни всією масою почали штурм на мури, а з підкопу добірні вояки пролізли прямо в замок, до храму Юнони. Місто взято та цілком розграбовано. Всіх підбитих вейців Каміл продав у неволю, а добуті гроші передав до державної скарбниці. Вивезли всю здобич із підбитого міста та з побожністю приступили до статуї Юнони. Хтось запитав богиню: «Чи хочеш, Юноно, йти до Риму.» Всі помітили, що богиня кивнула головою, а де-хто чув і її відповідь: «Хочу». — Сенат, із нагоди свята, призначив 4 дні на молебні та розкішний тріумф диктаторові. В дарунок Аполлонові з $\frac{1}{10}$ частини здобичі одіслали в дельфі золоту чашу.

38. Галійська навала. Після того, як добули Веї, дальші успіхи римлян були на де-який час припинились за находом *Галлів*. Галлами римляни звали *кельтів*, які раніше жили тільки на північ від Альпів — у сучасній *Франції* та в країнах до *Дунаю*. Пізніше вони перейшли на південний бік Альпів, заняли долину р. *По* та просунулися до Адріатичного побережжя (цю частину Італії римляни стали звати *Цісальпінською Галлією*). Тиснучи всіх сусідів, галли перейшли Апеніни та обложили одно з етрусських міст. Римляни заступилися за етрусків, і галли пішли на Рим. Римляни зі спільниками зустріли галлів верстов 15 від Риму, де вливається ріка Аллія в Тибр, вперше побачили вони рослих галлів, напівголих, рудих вусачів. Галли шалено атакували римлян із страшними войовничими вигуками; вони билися довгими мечами, тримаючи їх в обох руках. Римлян опанував жах: вони кинулися тікати й були перебиті, чи утонули в Тибрі.

День баталії над Аллією припав у річницю загибелі роду Фабіїв і назавжди відзначався, як важкий день (*dies nefastus*), коли релігія забороняла що-небудь робити. Повні забобонів римляни розповідали, що незадовго до біди один плебей біля храму Вести почув уночі голос, голосніший від людського, який велів попередити владу про скорий прихід галлів. Оповіданню цьому не йняли віри, але пізніше Каміл поставив храм «Віщому Голосові».

Решта війська, сенат, жерці та влада заховалися в неприступному замку — *Капітолій*. Місто було залишене мешканцями, які розбіглися по сусідніх містах. 7 місяців галли займали Рим та стояли облогою довкола Капітолія. Голод примусив обложених розпочати розмову з галлами, й ті, добувши 1000 фунтів золота, пішли на північ (біля 390 р.).

Римляни мали багато переказів про гальську руїну. Казали, що під час загального втікання з міста вийшли й весталки з вогнем Вести та різними святощами. Побачивши весталок, що йшли з тягаром, один плебей передав їм свого воза, а сам з родиною пішов далі пішки. — Коли галли ввійшли до Риму, побачили на форумі дідів, одягнених по празниковому, які сиділи

Amantia

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

спокійно та мовчки. Якийсь-то гал схопив одного з цих дідів за бороду; той поранив ворога. Тоді галли кинулися на дідів та й повбивали їх. — Підчас облоги одного разу галли забралися були на гору Капітолія, ніким не помічені; одні посвячені Юноні гуси почули ворога та зняли галас; римляни збіглися та й покидали галлів зі скелі. — По народніх оповіданнях, Рим був урятований від ворога диктатором Каміллом якраз у той мент, коли римляни переважували галлам золото. Ватажок гальський, кепкуючи з римлян, кинув на чашку з вагою свого важкого меча, вимагаючи додати золота, й промовив: »Горе переможеним!« Каміл, що наспів якраз, почав баталію й побив галлів. Підчас тріумфу в піснях вояки славили Камілла батьком батьківщини та другим Ромулом.

РОЗДІЛ IV.

ЗДОВУТТЯ ІТАЛІЇ.

39. Римська військова справа. Безупинні війни примусили римлян удоскональнювати військову справу. Військову повинність відбували всі громадяни від 17. до 46. року; в небезпеці призивали громадян у віці від 14. до 60. років. Спільники Риму повинні були присилати на допомогу загони та утримувати їх своїм коштом; поступали ці загони під команду римських ватажків. Армія римська поділялася на *леґіони* (від 4200 до 6000 вояків). В леґіоні було три боввих лави, відокремлених широкими переміжками; кожна лава поділялася на 10 зводів, і весь леґіон легко міг перестроюватися під час бою. Леґіонери перших двох рядів були озброєні мечем та списом. В баталії вояки першого ряду кидали в ворога легкого списа з довгим залізним наконешником на тонкім деревлянім держальці; потім вони кидалися в рукопашний бій мечами. Коли їх відбивали, на їх місце виходили таким же чином вояки 2-ої лави. Досвідчені та найнепохитніші з вояків 3-ї лави, озброєні замість списа довгою *пікою*, йшли в бій тільки на випадок невдачі перших рядів, а доти стояли наготові. Спільники билися на обох флангах леґіону й були озброєні також, як і леґіонери. Вояки несли з собою свою зброю, сокиру, пилу, кілки, та харчів на кілька день. На 10 чоловік мусіла бути одна палатка; ці палатки несли в'ючаки. Відсутність фурґонів дозволяла римлянам робити переходи швидче за всяку иншу армію. Зупиняючись для спочинку, римські вояки робили справжній укріплений табор. В осередку табору, біля прапору, ставили намет отамана, жертвеник та судилище. Потім швидко копали рів, насипали вал та робили паркан із кілків. Все-

редині табору кожний вояка знав своє місце задалегідь. Коли військо кидало табор, подавалося три гасла: по першому вояки збирали свої пожитки, по другому — навантажували в'ючаки та по третьому — вирушали в похід.

Римляни й мирного часу завжди робили воєнні вправи. Мешканці Риму збиралися на березі Тибру (на Марсовому полі). Тут молодь удосконалювалася в біганні та плиганні збройно, киданні спису та фехтуванні мечем; на останку, всі, як були в поті та поросі, кидалися у Тибр і перепливали на другий бік. Також привчалися робити переходи зі зброєю та скарбом і розкидати табор. Воякам часто доручали робити шляхи, мости та водопроводи.

40. Війни з латинами та самнітами. Зрівняння у правах плебеїв довело до згоди між ворожими станами та збільшило сили Риму. За 50 років (приблизно між 340 та 290 р. р.) римляни утвердили своє панування над всією Італією, опріч Великої Греції. В цей час вони витримали важку війну з латинами та самнітами.

Вірні спільники Риму, латини, стали вимагати, аби з їхнього осередку вибиралося одного консула та половина сенаторів. Сенат відмовив латинам та розпочав війну. Війна вимагала особливого напруження, бо латини мали однаковий військовий устрій, як і римляни. Було постановлено особливо гостро слідкувати за порушенням дисципліни. Консул *Манлій* суворо заборонив виходити з лави для герцю з ворогом. Одначе син консула зважився вийти на заклик ворожий, убив супротивника, зняв зброю та, радіючи, приніс до батька. Консул віддав приказ сурмити до збору. Військо зібралось. Тоді консул звелів відрубати голову синові за неслухняність.

Велика баталія з латинами відбулася в околицях *Везувія*. Консули ще зпочатку походу бачили сон, що переможе той бік, ватажок якого призначить себе на жертву підземним богам та Матері Землі. Перед початком баталії побачили сприятливі віщування. Коли на лівім флангу перша лава вояків відступила, консул *Децій*, по вказівках найвищого жерця, промовив заклинання та призначив себе й ворогів на жертву підземним богам та Землі «за державу римську, за легіони та спільників римського народу», скочив у повному озброєнні на коня та й подався насеред ворогів. Латинами опанувала паніка: консул *Децій* показався їм надприродною істотою, що несе загибель ворогові. *Децій загинув*, а його товариш консул *Манлій* одержав перемогу. — Війна закінчилася знищенням латинської спілки; міста повстанців позбулися частини своєї території та цілком підпали під римську владу.

Самніти підчас латинської війни були у спілці з римлянами. Сварка між ними розпочалася за родючу Кампанію, яка ввійшла до близької спілки з Римом після латинської війни. Війна про-

довжувалася більше 30 років (з перервою). Тому що в неї потроху втяглися й етруски, галли та споріднені самнітам народи, то за мету суперечки стала вже не одна Кампанія, а панування над Італією. Римляни не один раз були побиті, пройшли навіть одного разу під ярмом, але їхня твердість та впертість довели до рішучої перемоги; самнітам довелося підлягти Римові.

41. Захват Великої Греції. Після того, як самнітів підбито, одним сильним супротивником Риму лишився ще *Тарент*. Торговля давала тарентійцям величезну користь; вони скуповували в Італії вовну та ткали з неї матерії; добре також торгувався глиняний посуд їхнього виробу. Окрім дужої фльоти, Тарент мав змогу виставити 30 000 чоловік вояків. Заховуючи ненависть до варварів з над Тибру, тарентійці одного разу по-зрадницькому зробили напад на римські кораблі, що заплили до їхньої гавані; потім вони погано образили послів, які вимагали задоволення за образу. Викликавши війну, тарентійці не зважувалися одні змагатися з могутнім Римом та союзною з ним Італією. Вони закликали на службу епірського царя *Пірга*. Цей цар був один із найзнаменитших ватажків того часу; він сподівався найти засоби в Італії для своїх захватних замірів та осісти в Сицилії. Пірг явився в південну Італію зі своєю фалангою, тессалійськими вершниками та 20 боввими слонами. Римляни напали на нього на рівнині (*під Гераклесю*). Пірг, маючи прикладом Олександра Великого, особисто атакував ворога кіннотою, а фаланга стояла нерухомо, наїжившись від великої кількості списів. Нарешті, кинулися в атаку слони; римляни, які ніколи не бачили цього звіря, злякалися, кинулися бігти та покидали свій табор. Але ж і Пірг згубив багато люду. Добувши підмогу від італіків, які перекинулися на його бік, він пройшов через країну самнітів та Кампанію в Лаціум, ніде не зустрічаючи опору, та наблизився до Риму, але швидко повернувся назад і пішов до Таренту, бо римляни встигли скупити великі сили.

Другого року Пірг мав іще одну перемогу над римлянами, але знову з такими втратами, що звійшло у звичай казати про перемогу, яка одержана з великими труднощами — *»Піргова перемога«*. Під цей час сицилійські греки закликали Пірга на підмогу проти картагінців. Піргові надокучила війна з римлянами, й він запропонував їм прийти до згоди. Не зважаючи на невдачі, римляни відкинули заклик Пірга до згоди. Його посланець одержав у сенаті таку відповідь: *»Рим не хилиться до розмов ні з яким ворогом, доки чужі вояки стоять на італійській землі«*. Сенат римський здався послові Пірговому за зібрання царів. Пірг переїхав у Сицилію, мав там зпочатку великі успіхи й уже впорядкував флоту на Картагину. Посварив-

пись однак із сицилійцями, він вернувся до Італії на заклик тарентійців. При новій зустрічі з римлянами Пірг мав невдачу (римляни навчилися захищатися проти слонів). Пірг подався в Македонію. Його спільники продовжували де-який час війну, але примушені були прохати миру й визнати римське панування. Міста Великої Греції на чолі з Тарентом підпали Римові, й уся Італія (від північних Апенін до Мессинської протоки) об'єдналася під владою сенату та народу римського.

Римські шляхи. Міцно осідаючи в якій-небудь частині Італії, римляни влаштували вигідний шлях, щоб швидко перекидати військо. Такі шляхи влаштовувалися з каменю та цементу. Зпочатку вирівнювали ґрунт, потім поливали вапном та клали шар плескатого каменю, потім великого, шар грузу, й, нарешті, шар гравія з вапном. Шлях прокладали завжди просто, навіть через гори; через болота він проходив по греблі. Через ріки та провалля перекидали мости з дуговидими арками. — Великі військові шляхи починалися в Римі й прямували на всі боки. Найвидатніший шлях — *Аппіїв*; він простував від Риму до Таренту.

42. **Устрій Італії.** Підбивши всю Італію, Рим виказав умілість закріпляти за собою завоювання. В багатьох місцевостях виникли колонії Риму, населені римськими громадянами. Підбитим громадянам Рим надавав неоднакові права. Найнадійніші громади добули всіх прав римських громадян і були введені у склад римської держави. Інші придбали ті ж права, але без права подачі голоса. Треті зберегли свої порядки та управління, але не мали прав римського громадянства. Четверті одержали римського начальника, який судив на підставі римських законів. Окрему галузь складали спільники (*socii*): вони зберігали свій попередній устрій та закони, давали Римові та утримували на свої кошти військову підмогу й кораблі, але дані не давали. Де-які міста примушені були прийняти не тільки римських колоністів, але й римську залогу. Військова справа скрізь у Італії була під гострим доглядом та кермуванням римлян. Римляни, підбивши під свою верховну владу Італію, дали їй внутрішній спокій: ніхто не міг починати війну з сусідами без дозволу Риму. Римляни додержувалися справедливості при розв'язанні справ та позвів, що виникали у підбитих народів. В той же час вони вміло роз'єднували підбитих тим, що поділили їх на декілька розрядів: громади намагалися доказати свою вірність Римові, аби перейти до вищого розряду. «Роз'єднуй і пануй» (*divide et impera*) — таким правилом кермувалися римляни щодо підбитих. Не однією силою, але також утихомирюванням, справедливістю та вмілою політикою римляни зміцнили своє панування в Італії.

РОЗДІЛ V.

ЗАВОЮВАННЯ СВІТА.

43. Перша пунійська війна. Перемога над Піргом та панування над Італією поставили римську республіку в число великих держав тієї доби, поруч із Македонією, Єгиптом, Сирією та Картагіною. Римляни стали брати діяльну участь у всесвітній торгівлі. Фльота дала їм змогу вмішатися до тієї боротьби за Сицилію, яку давно провадили Сиракузи та Картагіна.

В III. віці картагінці опанували майже всією Сицилією, окрім Сиракуз: Картагіна була, після занепаду Тира, найбагатішим та наймогутнішим над усі фенікійські міста. Картагінці лишилися фенікійцями мовою, звичаями та релігією. Їхній Ваал мав назву *Молоха*. В Картагіні стояла величезна бронзова статуя цього бога з простягнутими руками; на руки цієї статуї клали людські жертви, й вони падали вниз, у розпечене череве бога. Підчас великої біди вельможне панство віддавало в жертву Молохові власних дітей. — Картагінці дуже розбагатіли від торгівлі: вони вивозили зі сходу тканини, пахоці та дорогоцінності, з Іспанії та Сардинії — срібло, продавали хліб та масло зі своїх африканських володінь, оздобу, зброю та ідолів обрібки своїх майстрів. — Нарід у Картагіні не мав ніякого значіння. Рада з 100 найбагатіших громадян служила інтересам купецької верстви. З підданців висмоктували всі соки, ні в чому не покладалися на них та не дозволяли будувати укріплення. Картагінці наймали на службу чужесторонніх вояків, звичайно з варварської північної Африки, Іспанії та Галлії. Ці вояки билися найрізноманітнішою зброєю — піками, списами, стрілами, мечем, пращею. Головна сила Картагіні була в великій флоті, яка складалася з п'ятиповерхових кораблів.

Три війни з Картагіною тяглися більше 100 років (з двома перервами, 264—146) і звалися *пунійськими* (римляни звали картагінців пунійцями). Перша війна тяглася 23 роки й велася головним чином у Сицилії. Вже в час цієї війни римляни з'уміли стати щасливими супротивниками картагінців на морі. Як казали, вони за 2 місяці збудували 130 п'ятиповерхових кораблів, на зразок картагінських, але з важною новиною: кораблі були з гаками, якими римські кораблі зчеплювалися з ворожими, при чому римські вояки переходили на ворожу палубу й починали рукопашний бій. Воєнне панування на морі стало схилитися на бік римлян. Хоча спроба римлян висадитися в Африці скінчилася невдачею, але в Сицилії

5*

картагінці мали невдачі в боротьбі з римськими легіонами. Один тільки найкращий картагінський полководець *Гамількар Блискавиця* 6 років цупко держався проти римлян. Зруйнована Картагіна запрохала замиріння, зреклася *Сицилії* на користь римлян (а потім і *Сардинії*) і виплатила їм біля 10 мільйонів карбованців. Сицилія та Сардинія стали першими римськими провінціями (провінція — так римляни звали підбиті країни поза Італією).

За добу між першою та другою пунійськими війнами римляни заснували низку колоній на півночі Апенін, зломали шалені змагання галлів і обернули їхню країну в провінцію, назвавши її Цісальпінською Галлією (*Gallia Cisalpina*). З великими труднощами картагінці спромоглися очуняти після війни й утвердитися в Іспанії; цим вони покрили втрату Сицилії. Гамількар утворив в Іспанії чудову армію з тубольців. По смерті Гамількара, військо вибрало незабаром ватажком його сина — *Ганнібала*. Він виріс серед походів. Його родиною була армія, про війну були його думи. Як і батько, всі сили й усе життя він присвятив непримиреній ворожнечі до Риму. Бажаючи прискорити війну, Ганнібал обложив і взяв союзне Римові місто в Іспанії (*Сагунт*). Римляни потребували від картагінців видачі полководця, але одержали відмову. Тоді почалася 2-га пунійська війна (218).

44. Друга пунійська війна. Римляни приготували 2 армії, одну — в Сицилії, для нападу на Африку, другу — в Італії, для переправи в Іспанію. Та Ганнібал сплутав усі думки ворога. Він пішов на Рим по сухому: переправився через *Ебро*, перекинувся через Піринеї, пройшов південну Галлію й переправився через *Рону*. 8 день він піднімався на Альпи по стежках, відбиваючи напади горяків. Ще важчий був спуск: була осінь, випало багацько снігу. Вояки чіплялися один за одного, зривалися зі стежок і падали у провалля. Коли Ганнібал появився на рівнині *По*, 25 000 чоловік його війська були зовсім змучені. Цісальпінські Галли піддержали Ганнібала, й його військо поповнилося й поправилося. Перші сутички з римлянами (біля притоків *По* — *Тічина* та *Требії*) закінчилися їх розгромом. Над Требією римляни, атакуючи картагінців, голодні перейшли цю річку, стоячи глибоко в ледяній воді. Ганнібал устиг нагодувати своїх вояків, і вони обігрілися біля огнища. Сутичка була недовга. Римлян із фронту атакували слони, з боку й ззаду — африканська та кельтська кіннота з піхотою. Тільки один загін пробився крізь піхоту Ганнібала, а всі останні були одкинуті назад і потонули у Требії.

Після блискучої перемоги Ганнібала над Требією, замірені Галли перейшли на бік Картагіни. Ганнібал уже гадав відлучити італіків

від спілки з Римом і одверто об'явив, що він прийшов визволити їх; полонених римських спільників він відпускав без усякого викупу. По весні Ганнібал найкоротчими, але й небезпешними шляхами серед болот обійшов у Етрурії головні сили римлян і опинився біля них, коли вони вважали, що він ще далеко. Ганнібал, користуючись туманом, оточив римлян і не дав їм навіть вистроїтися; все військо згинуло під ворожою зброєю та в водах озера (Тразименського). Після цієї перемоги Ганнібал знову перейшов Апеніни та прибув на Адріатійське побережжя. Милуючи римських спільників, він немилосерно нищив усіх римлян, здатних до зборі.

В Римі обрано диктатором *Фабія*. Він скористувався новим способом ведення війни з пунійцями: уникав великих бійок, потроху привчав своїх молодих вояків до партизанської війни й винищував дрібні ворожі загони. Від дбав, щоб виграти час і був за це прозваний *повільним*. Не всі похвалювали його плян війни; коли скінчився строк його диктатури, сенат доручив новим консулам дати ворогів бій. Останній відбувся в 216. році під *Каннами*. Ганнібал мав 40 000 піхоти, рівно вдвічі менше від римської, але частина її була озброєна римською зброєю, що була забрана в попередніх бійках; його кіннота була далеко краща за римську, й вона дала йому перемогу. Римські вершники, вступивши до бою, злазили з коней, билися піші й були знищені африканською кіннотою. Піхота римлян прорвала центр піхоти Ганнібала. Під цей час картагінська кіннота, що вже перемогла римську, ударила на римлян ззаду, і зараз же, на знак Ганнібала, піхота атакувала римлян із флангів, і таким чином їх били з усіх боків; в величезній тісноті й товпі вони не могли володіти зброєю. 70 000 римлян убито. В Римі не отетеріли навіть і після такого розгрому, й сенат дякував консулові за те, що він не зневірився в порятунку батьківщини.

Ганнібал серед усіх своїх успіхів у чистому полі одначе не на-
смілювався обложити Риму. Його плян полягав у тім, щоб згубити Рим, забравши від нього всіх спільників. Для цієї мети він пробув в Італії ще 13 років, але вже не мав великих успіхів. Навчені, завдяки лихому досвідові, римляни не давали великих баталій, але сідали по укріплених лагерьх і брали одно по однім міста, що повідпадали від них. Більшість спільників лишилася прихильними до Риму й виставила більш за 20 легіонів. Тим часом молодий римський ватажок Сціпіо витиснув картагінців із Іспанії. Коли Сціпіона обрано консулом, він рішив перенести війну до Африки. Ганнібала викликано з Італії рятувати Картагину. В рішучій бійці т *Замою* Сціпіо переміг Ганнібала. Картагіна прийняла всі

умови переможця: видала воєнні кораблі* й визнала обов'язком виплатити 10 000 талантів і не розпочинати війни ні з ким без згоди римського народу. Картагіна *перестала бути великою державою*, і Рим, заволодівши Іспанією, став володарем західного Середзем'я.

Довго пам'ятали римляни «Ганнібалову війну» й боялися свого великого супротивника. Коли він за кілька років поправив діла своєї батьківщини, римські послі явилися в Картагину з вимогою видати Ганнібала, але він устиг утекти на Схід і став *дорадником* сирійського царя в його війні з Римом. Після розгрому цього царя римляни стали вимагати від нього видачі Ганнібала, але той знову встиг утекти й *найшов притулок у царя Битинії*. Коли римляни потребували у цього царя видачі страшного втікача, Ганнібал, позбавлений можливості уникнути долі, прийняв отруту.

45. **Завоювання Македонії, Греції та Картагینی.** Побідивши Ганнібала, римляни швидко дали відчуті свою силу й на Сході. Один за одним *були розбиті в війні з Римом царі Македонії та Сирії*. Македонців не врятувала їх грізна фаланга: римляни признавалися, що не бачили нічого жахливішого від фаланги, але навчилися обходити її, тиснути й робити безпомічною. Після низки війн *Македонію обернуто в римську провінцію; її долю поділила й Греція (в 146. році)*. В тім же 146. році зруйновано *Картагину*.

Як не була принижена Картагіна римлянами після перемоги під Замою, вона все ж лишилася дуже багатим торговим містом і викликала заздрість у римлян. Її західний сусіда, нумідійський царь, усяким чином тиснув і одверто нападав на картагінців, а римський сенат приймав його бік і заперечував картагінцям дати йому опір. В Римі ціла партія з сенатором Катоном на чолі стояла за те, що треба при першій же змозі знищити Картагину, як торговельного суперника Риму. Кожну свою промову в сенаті Катон закінчував словами: «Опріч того, я гадаю, треба зруйнувати Картагину.» — Після одного з нападів нумідійців, картагінці, наперекір договорів з Римом, зважилися дати їм опір, не випрохавши дозволу в сенату. Хоча картагінці були й побиті в сутичці з нумідійцями, римляни оголосили їх порушителями умови й об'явили війну, Римська армія переправилася в Африку. Картагінці, не зважаючи воювати, заявили консулам, що віддаються на їхню ласку. Консули, пообіцявши лишити картагінцям волю, стали вимагати від них 300 заложників, усю зброю, кораблі та воєнні машини; всі вимоги виконано. Роззброївши картагінців, консули приказали їм покинути рідне місто й оселитися не ближче як 15 верстов від морського берега. Картагіна мусіла бути зруйнована. Обдурені Картагінці заперли міські ворота й стали запасатися зброєю; так почалася 3-я пунійська війна.

Місто було розміщене на довгій косі. З боку моря й суходолу були збудовані сильні укріплення. Два роки осада була безуспішна. Консул *Сципіо*, унук переможця під Замою, підняв дух у армії й запер картагінцям зносини з морем і з суходолом; оточені стали терпіти голод. Римляни пішли на приступ і легко заволоділи нижчою частиною міста, але на крутих та на високих вулицях, що вели до замку, різня тяглася 6 днів. Сципіо випалив усю цю частину міста, й обложені на 7-ий день здалися й були попродані в неволю. Сенат наказав зруйнувати Картагину: скопали всі мури й доми, пройшли плугом по міській землі, й жерці закликали місце, де стояв великий город. Картагінську країну всю повернуто в римську провінцію під назвою *Африки*.

Через 13 років після руїни Картагини Сципіо закінчив покоряти Піренейський нів-острів; в цей же час римляни одержали по заповіту Пергамське царство (воно утворило провінцію *Азію*). Далі, римляни піддержали грецьку колонію Массалію в боротьбі проти галлів і утвердилися самі в південній Галлії (від Женевського озера до Середземного моря та Піринеїв); ця частина Галлії досі зветься Прованс (від латинського слова *provincia*). Так до кінця першого віку римляни утвердилися на всім Середземнім побережжю. Царі Сходу, з жаху перед величністю Риму, шукали спілки з володарем світа й понижалися перед його сенатом.

Сирійський царь Антіох IV хотів завоювати Єгипет. Посол римського сенату явився до його. Царь привітав його й простяг руку, але посол не взяв її й подав наказ сенату про негайне припинення війни. Царь відповів, що подумав про це. Тоді посол цілком обкреслив коло біля царя й мовив: «Поки не відповіси, не вийдеш з цього кола.» Антіох заявив, що він скоряється сенатові. Тоді аж посол стис цареві руку.

РОЗДІЛ VI.

ЗАКОЛОТИ Й ЗАНЕПАД РЕСПУБЛІКИ.

46. Наслідки завоювань. До завоювання Італії римляни були народом селян та вояків. Найбагатіші люде з любов'ю займалися сільським господарством. В умовах з Картагіною та Тарентом Рим зрікався участі в морській торгівлі й посередниками в цій торгівлі були грецькі міста — Сиракузи та Массалія. Римляни нічого не читали: серед них не було письменників, художників, учених і філософів. Від часів перемоги на Сході в Римі з'явилася велика скількість греків: одні з них стали рабами побідників, другі самі

приїхали до Риму шукати долі, як лікарі, актори, художники, професори та віщунки. Тисячі римлян — купців, ватажків, вояків — роками жили на Сході. Знайомлячися з греками дома й на чужині, римляни неминуче засвоїли від них багато нового; так пройшов в Італію еллінізм і потроху змінив усе римське життя.

У старім римськiм будинку під однією покрівлею містилися кімнати для житла, комора, стайня. Осередком дому була закурена кімната з огнищем (atrium від ater=чорний). Покрівля була солом'яна. Світло йшло із дверей і з дірки над огнищем. Замість таких скромних домів появилися у багатів розкішні дома на еллінський взірць. У них були вітальні з портретною галереєю предків (imagines — воскові маски), статуями й усім, що нагадувало славу роду. Далі йшли їдальні, кімнати для бібліотеки (з грецьких книжок) і для картин, лазні, кухні, комори. Осередком дому став садок, ото-

Fig. 28. Шкільна наука (з картини на стіні з одного дому в Помпеях.)

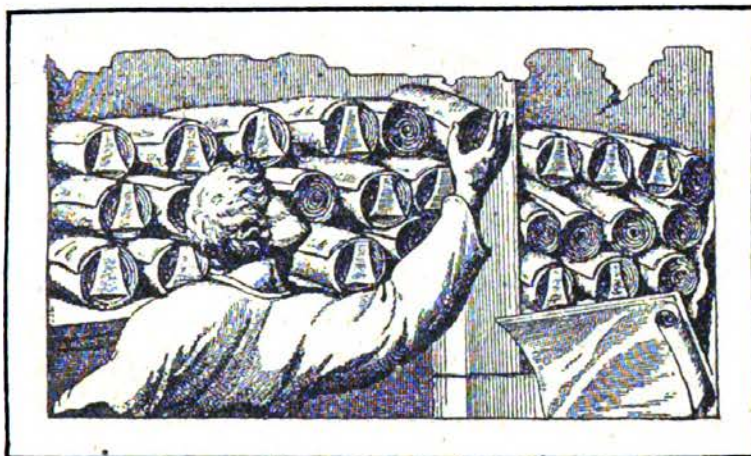
чений колонадою, з квітниками, фонтанами та статуєтками з мармуру та мусянжу. Багатим будинкам відповідала й розкішна обстановка. До завоювань римляни вели одноманітне життя. Вони піднімалися до-світа і проводили день за роботою, чоловіки на полі, жінки за тканням та пряжею. Про жінок писали в надгробках: «Вона сиділа дома і пряла вовну.» В місто ходили тільки в базарні дні, щоб продати хліб, городину та товар і купити посуд та металічні, чи шкурятяні вироби; останнє готували дома — борошно, знаряддя праці, вози, корзини, мотузи. Розваги були дуже рідкі: 2—3 рази на рік дивилися на біги колісниць. Танців майже зовсім не знали. — З завоюваннями життя багатів різько змінилося. Тепер вони з маєтків переселилися в міські будинки. Літо проводили в найбільше мальовничих місцях на неаполітанськiм побережжі, в дачах-палацах. Життя багатів проходить у бенкетах, виставах, та в веселих поїздках. На великих шляхах з'явилися гостинниці, до яких завжди під'їжджали панські екіпажі. Консули, що побіждали на Сході, навчилися там жити з царськими розкошами. Вельможні пані часто виїждять із дому, одвідують театри, цирки й храми чужоземних богів (особливо єгипетської Ізиди). Ввійшло в моду оздоблювати дома малюванням, статуями, портре-

тетами, фонтанами та статуєтками з мармуру та мусянжу. Багатим будинкам відповідала й розкішна обстановка.

До завоювань римляни вели одноманітне життя. Вони піднімалися до-світа і проводили день за роботою, чоловіки на полі, жінки за тканням та пряжею. Про жінок писали в надгробках: «Вона сиділа дома і пряла вовну.» В місто ходили тільки в

тами, погруддями; для празників та бенкетів багато де-хто держав грецьких музиків.

Вихованням у Римі колись завідували одні батьки; пізніше воно перейшло в руки вчителів із греків (домашніх, чи запрошених за платню). Початкові вчителі збирали в себе дітей від 6 років за невелику платню (15—20 коп. на місяць). Раннім ранком учні виходили з дому й сиділи з учителем де-небудь на майдані, між колонами, до сніданку (всього 6 годин). В читанні поволі переходили від літер до складів, слів та речень. Для диктату та розвитку пам'яті брали закони XII таблиць і вчили на-пам'ять; для римлян ці закони були таксамо важні, як поеми Гомера — для греків. З арифметики проходили 4 дії та дробі. Для дівчат цим звичайно й кінчалося виховання, хлопці ж переходили в середні та вищі

Фіг. 29. *Книгозбірня*. На полицях лежать звинуті рукописи. На звитках — біліють титули (назви) рукописів.

школи й студіювали там граматику, вмільсть промовляти та філософію; останньої вчилися в Атонах та на Родосі. Під 17 років надягали чоловічу тогу й записувалися для відбування військової служби. Грецька мова відрізняла кожну освічену та виховану людину; багато говорило однаково по-латині та по-грецькому.

В одній із своїх промов оратор Цицеро сказав: науки годукть юнацтво та радують старість; вони дають нам щастя й утішають у нещасті, радують нас дома й не кидають на чужині; пильнують нас уночі й тягнуть у чужі країни.

Найвидатніші люде Риму підлягали грецькому впливові, наприклад: Сціпіо Африканський, переможець Ганнібала. Одначе захоплення всім грецьким зустрічало й опір, особливо з боку відомого ворога Картагіні — *Катона*. Він був із простого плебейського роду. У 17-тім році він бився вже проти Ганнібала. Визначившись у війні хоробрістю та впертістю, він узявся на батьківщині за сільське господар-

ство. Влітку Катон ходив зовсім голий, а зімою — в одній туніці; обідав укупі з невольниками. Займаючи високі посади, він славився простотою життя, повагою до звичаїв предків і ворожнечою до всього грецького, вважаючи, що через греків Рим загине. Пани цуралися Катона, але наряд уважав його за свого й дуже любив. Для свого господарства він купував тільки невольників, якщо вони були дешеві, й продавав їх, коли вони хиріли, аби не годувати даремно. »Треба продавати старих волів, старе залізо і старих невольників. Добрий господар нічого не купує«, казав Катон.

Завоювання довели до надзвичайного розвитку невольництва. При завоюванні Епіру продано 150 000 мешканців у неволю. Війна з малокультурними країнами перетворювалась у римлян на полювання за невольниками. На о. Делосі римські торговці утворили всесвітнє торжище невольниками. В домах вельмож служили сотні невольників — придверників, слуг, куховарів, носильників, вістунів (останні на вулиці вказували панам, кого слід ушанувати привітанням). Гірко було життя невольницьке, і від II. віку Римові доводилося боротися з їх жахливими повстаннями.

Оптимати та пролетарії. Від часів законів Ліцінія силу Риму складали заможні селяни. Але далекі походи відтягували селян від хазяйства, і багато кидало його назавжди. Ціни на хліб упали від лишку привозного хліба з Сицилії та Африки, і прибуток зі селянської землі дуже понизився. На селянську працю, з розвитком рабства, зовсім не було пошиту. Селяни убожили, продавали свої лани багачам і натовпами збиралися в Римі. Також збідніли й усі люде, що жили зі своєї праці, й обернулися вкупі з селянами в безпритульних старців. Всі бувші селянські землі перейшли до рук багатих людей і перетворилися в парки, виноградники, пастівники. Військова здобич, даремна праця невольників і вигідна світова торгівля без суперників давали родовитим римлянам нечувані мастки. В Римі не лишилося людей середньої заможности; небагато стало надмірними багачами (*оптимати*), а більшість обернулася у старців (*пролетарії*). Останні жили ласкою багатих людей, за котрих подавали голоси при виборах на державні посади. Привичаївшись до порожнього життя, пролетарії вимагали в оптиматів *хліба та видовищ*.

Видовища в Римі. В старому Римі улюбленими видовищами були громадські грища. Ними кермували жерці й надавали характер чисто релігійних святкувань. Окрім святкових, улаштовували грища з різної нагоди — на ознаку перемоги, тріумфів та походів. Намагалися, за прикладом греків, завести музичні та гімнастичні змагання, але ці спроби не мали успіху. Також довго не прищеплювалися в Римі

й грецькі комедії: глядачі, не чекаючи кінця дії, спішили дивитися на колісничні перегони в цирку. — В Римі було кілька цирків; найбільший містив до 150 000 глядачів. Це були величезні арени з місцями для глядачів. Треба було 7 разів об'їхати довкола арени на колісницях, що були запряжені четвернею коней. Таких змагань було 10—12 на день; ними захоплювалися рішуче всі — й жінки, й діти.

Окрім цирків, у римлян для народніх видовищ служили *амфітеатри* (по-грецькому це значить *круглий театр*). Це були круглі, чи овальні будинки без покрівлі, з ареною посередині; місця для глядачів підвищувалися рядами над ареною. В амфітеатрах робилися змагання *гладіаторів*; озброєні мечами (*gladius* — меч), ці люде билися один із одним для розваги римлян. В таких бійках примушували брати участь полонених варварів, засуджених на страту злочинців та рабів; находилися й охочі з вільних людей. Гладіатори вчилися своєму ремеслу в окремих школах. Окрім боїв, амфітеатри служили для ловів на дикого звіря — лвів, пантер; ведмедів, кабанів, слонів, биків і инше; иноді римляни розважалися, нацьковуючи ріжних звірів одного на другого.

Чим більше ставало в Римі багатих та честолюбивих людей, тим більше грошей витрачали вони й тим частіше влаштовували розваги для народу в циркух та амфітеатрах.

В Римі вже ніхто не знав праці, окрім рабів, і життя непомітно поверталось в вічне свято для римського народу, володаря світа. Це свято охмарювали тільки величезні заколоти, що розпочалися в Римі швидко після занепаду Картагіни. Через те, що все життя римського народу зовсім змінилося з завоюваннями, то неодмінно повинен був змінитися й державний лад. Заколоти в Римі тяглися біля 100 років і довели до занепаду республіки.

47. Брати Гракхи. Перша спроба зміцнити державний устрій була зроблена братами *Тиберієм* та *Гаєм Гракхами*. Їхня мати *Корнелія*, дочка переможця Ганнібала, була жінкою, що користувалася найбільшою пошаною й пишалася своїми дітьми, як своєю найкращою окрасою. Вона дала їм блискуче виховання під керівництвом грецьких філософів. Старший із братів — *Тиберій* був вражений тим запустінням, яке розпочалося в Італії: проїздячи по Етрурії, він помітив, що ця родюча країна зовсім обезлюділа, — лишилися одні раби в маєтках багатих людей. Вибраний народнім трибуном, *Тиберій Гракх* предложив: 1. лишити в оптиматів не більш як 1000 югерів з державної землі; 2. роздати пролетаріям у невідбиральну власність по 30 югерів землі; 3. поставити за обов'язок землевласникам мати $\frac{1}{3}$ робітників з вільних людей. Цим він хотів поставити на ноги римських громадян і повернути пролетаріїв у трудових селян.

Оптимати рішили всяким способом перешкоджати Тиберієві. Трибун *Октавій* став на їх бік і виголосив veto. Тиберій предложив на зібранні скинути трибуна, який зрадив народові. Коли громадяни висловилися проти Октавія, той відмовився підлягати незаконній постанові і вийти з зібрання. З наказу Гракха, Октавія прогнали силою. Після цього закон Гракха прийнято. Коли скінчився строк посади Тиберія, він забажав обрання у-друге, та це було незаконно. Патриції з натовпом клієнтів і рабів рішили вбити Тиберія. Озброївшись ломаками та ніжками від лавок, вони з'явилися на народнє зібрання і примусили безоружних пролетаріїв утікати. Самого Тиберія та 300 його прихильників перебито під час колотнечі каміннями та ломаками (133 р.).

33

Через 10 років виступив молодший брат Тиберія — Гай. Обраний трибуном, він став загальним улюбленцем пролетаріїв і вважався за кращого промовця в Римі. Гай Гракх рішив, щоб не було, провести в життя закони свого брата. Окрім того, він предложив: 1. роздати ділянки пролетаріям у найродючіших частинах держави; 2. продавати убогим хліб од держави по найдешевшій ціні; 3. доставляти одіж та зброю воякам на кошти держави. Щоб дати заробіток пролетаріям, Гай настоював на прокладці великих шляхів. Вирішено заснувати колонії в Таренті та Картагіні. Нарешті, він предложив дати право громадянства всім італікам чи, принаймні, латинам. Остання порада і згубила його: пролетарії не зважили великодушності та справедливості цих проєктів, і оптимати розвіяли їх любов до Гаю. Вони казали народові: »Коли всі латини стануть громадянами, чи збережете ви свої місця на зібраннях, грищах та святкуваннях. Хиба ви не бачите, що ці люде витиснуть вас ізвідтіля.«

121
Народ охолов до Гаю. Тоді оптимати зважилися порухуватися з небезпечним ворогом. Вони озброїлися й уночі зайняли Капітолій, а Гай з 3000 прихильників зайняв Авентин. Консул атакував Авентин за допомогою рабів і критських стрільців (поліціантів). Гай не захотів битися й утік за Тибр у святий гай. Там він був убитий, на його власний наказ, вірним рабом (121 р.). І на цей раз оптимати винищили всіх своїх ворогів, кинули їхні тіла у Тибр, відібрали у скарбницю їхнє майно та заборонили жінкам носити жалібні ознаки по тих, що загинули. Закони Гракхів відмінено, але пам'ять про великих братів жила в народі довго. Внутрішнього ладу не стало в Римі, і з цієї пори громадяни поділилися на дві непримирені партії — *сенатську й народню*.

48. **Марій; війни з Югуртою та германцями.** Незабаром по смерті Гаю Гракха народнім трибуном обрано *Марія*. Це був не-

грамотний простий чоловік з Лация. Він жив, як у старовину жили селяни та вояки. Йому пощастило визначитися у війні проти нумідійців, які славилися з часів пунійських війн, як найкращі вершники.

Їхній царь Югурта вбив двох других царів нумідійських, своїх родичів, спільників Риму. Де-який час він, за допомогою підкупів, ухилявся від кари з боку Риму і вважав, що в Римі все продажне. Обурення народу примусило сенат оголосити війну Югурті. В цій війні Марій став улюбленцем вояків. Війна затяглася, й нарід, не довіряючи панам, обрав консулом Марія. Наперекір попереднім порядкам, Марій став набирати легіони з останньої бідноти. Вона йшла до війська, як на найбільш корисний промисел і служила 25 років. Марій добився успіху з таким постійним і відданим військом, і Югурта попав у полон. Його примушено йти у тріумфальнім поході Марія, потім голого замкнено в підземній темниці, де він і вмер від холоду й голоду.

Ще до скінчення війни з Югуртою Рим зазнав наскоку диких германських племен — кимерів і тевтонів. З глибини германських лісів, перейшовши Дунай, вирушили вони цілими ордами з жінками, дітьми, рабами, отарами, собаками та різним скарбом у халабудах, запряжених волами. Це були люде великого росту, біляві, блакитно-окі, могутні та хижі. В першій же сутичці з римлянами германці знищили цілу армію. Потім вони йшли без ясного пляну — повернули в Галлію і 4 роки грабували її; там же вони розбили ще кілька римських армій. На щастя для Риму, вони пішли в Іспанію, і пробули там два роки. Цим часом і скористувався Марій, якого вибирали наперекір законові п'ять разів консулом. Він привчив військо робити переходи з важкою зброєю та ринштунком і битися поглядіторськи, що мало величезне значіння в тогочасних баталіях — герцях. Римські списи звичайно піднімали германці й пускали їх назад. Марій замінив залізні цвяхи, котрими прикріплявся гостряк до держальна, на деревляні; попавши у ворога, ці кінці ламалися, і списом уже не можна було користуватися. Кращих вояків Марій ставив у перші ряди, щоб вони видержували страшний наскок варварів. В 102. р. кимври та тевтони направилися в Італію. В Провансі (при »Секстових водах«) тевтони розпочали баталію з військом Марія. На цей раз варвари не встояли й були знищені. Через рік кимври перейшли Альпи і примусили одступити другого консула. Марій поспішив на підмогу товаришеві. Баталію дано на рівнині (під Верцеллами). Після перемоги над кимврами римляни билися в їхньому таборі з жінками й винищили їх усіх після страшної боротьби (101. р.). Марій в очах народу став спа-

сителем батьківщини від лютих орд, які б могли були доценту зруйнувати Італію. Коли Марій повернувся до Риму, на нього народня партія поклала великі надії, але він не наважився йти проти сенату. Загубивши піддержку народу, він позбувся надовго значіння в Римі.

49. **Війна зі спільниками.** Італіки вважалися спільниками римлян, с.-т., в дійсности підданцями, які повинні були битися на приказ Риму. Біля двох віків за ними не визнавали права займати військові й громадські посади та подавати голоси. Римські власти могли їх сікти та стинати без суду. Після кількох зайвих спроб добути прав римських громадян, спільники рішили ці права завоювати силою. Відкинувшись від Риму, вони одначе влаштували управління на вірець римського, — з двома консулами та сенатом із 500 чоловік. Спільники стали тиснути римлян, самніти зайняли Кампанію. Вже захвилювалися найвірніші Римові народи (напр. етруски), спалахнули повстання в Еспанії, Провансі та Азії. Римляни пішли на уступки: етруски та інші вірні народи одержали права громадянства. Один за одним підбито народи, що повстали, одначе римляни дали їм права, в яких відмовляли до війни. В цій війні загинуло багато вояків, і до краю з'убожіло трудове населення Італії.

Кінець
89

Фіг. 30. Мітридат, царь Понту (з монети його часу). В Керчі (давньому Пантікапею) є гора Мітридата.

50. **Сулла; війна з Мітридатом.** У війні зі спільниками старий Марій уже нічим не визначився; його місце ватажка зайняв оптимат Сулла. Він служив під начальством Марія в Югуртівській війні й бився з кимврами. Гарний полководець, він шукав прихильности вояків, вибачаючи їм усяке свавільство. Після війни зі спільниками Сулла був обраний у консули й призначений командиром у війні з Мітридатом, царем Понту (на південно-східних берегах Чорного моря). Царі понтійські видавали себе за нащадків перських царів, але балакали по-грецькому, й їх оточували міністри та вояки з греків; їхньою столицею була стара грецька колонія Синоп. Владу Мітридата визнали грецькі міста в Криму (Херсонес, Пантікапей), а степові міста від Дунаю до Кавказу ввійшли у спілку з ним і постачали велику скількість наємців. Мітридат поставив собі завдання витиснути римлян із Малої Азії, користуючись тим, що грецьке населення ненавиділо їх за побори. Повстання вибухло

Самі римляни

Сулла

Original from

несподівано: нещадно вибивали всіх, хто розмовляв по-латині, лишаячи їх тіла без похорону, й конфіскували майно (всього загинуло 80 тисяч чоловік). Мітридат став повелителем римської провінції Азії, одминив на 5 років всі податки й утвердився в Пергамі. Співчани Риму — атенці перекинулися на бік Мітридата. Царь напав на римський Делос, перебив усіх чоловіків (біля 20 000) і продав жінок та дітей у рабство. Військо Мітридатове з'явилося в середній Греції.

Величезні заколоти в Римі затримали Суллу в Італії. Ледви він з'явився зі своєю армією в Кампанії, як прихильники Марієві постановили відібрати команду в Сулли й передати її Марієві. Вояки відмовилися коритися йому, пішли на Рим і зброєю проклали собі шлях до міста. Прихильники Марія боронилися, кидаючи з дахів каміння та черепицю. Сулла велів запалити будинки й цим докінчив бойовище. Сенат об'явив Марія й його прихильників ворогами батьківщини і присудив до страти, але Марій урятувався, бо втік в Африку. Тільки після цих подій Сулла міг направитися до Греції. Атенці взято, і дві армії Мітридатові знищено. Мітридат зрікся Греції та всіх завоювань у Азії, заплатив 2000 талантів і віддав 70 кораблів. Потім Сулла об'явив населенню провінції Азії, що він його милує, але під умовою, що заплатить 2000 талантів. Міста заставили свої театри, гімназії, свої гавані; Азія була з'убожена на довгі роки.

51. Панування Сулли в Римі. Повернувшись до Італії після трьох років боротьби на сході, Сулла мусів знов розпочати криваву боротьбу з прихильниками Марія. У відсутність Сулли вони панували в Римі й винищували оптиматів. Марій повернувся до Риму й був у сьомий раз обраний консулом, але незабаром умер. По всій Італії, як повернувся Сулла, відбулися жорстокі усобничі сутички римських армій; Сулла скрізь вийшов переможцем і став господарем Італії. Він об'явив народові, що скарає всіх ворогів, і його вояки почали винищувати їх. Сулла вивісив довгий список з іменнями людей, яких кожний повинен був видавати, міг убивати, не страхаючись кари, й відбирати майно. Вояки приносили Суллі звідусіль голови жертв його помсти. Сулла продав на аукціоні доми й маєтки вбитих; його прихильники збагатилися, скуповуючи все за безцінок. Порахувавшись з ворогами, Сулла оголосив себе диктатором на невизначений час і взяв на себе виправлення законів та державного устрою. Він щедро обділив землею своїх ветеранів (старих вояків). У трибунів та народніх зібрань відібрано всі права, добуті ще в V. віку, всю владу передано сенатові. Після цього Сулла зрікся диктатури й переїхав у свою віллу під Неаполем. Там

він писав записки про своє бурхливе життя та розважався грою грецьких акторів та музиків. Коли він умер, його тіло перевезли у столицю та спалили з царською бучністю на Марсовім полі.

52. Повстання невольників. Після смери Сулли маріянці та інші противники сенату прочунали й почали знову усобничу війну. В цю добу визначився один із співробітників Сулли — Помпей. Помпей покінчив із небезпечним повстанням рабів. Уже не раз раби піднімали повстання проти своїх панів, але страшне повстання

Фіг. 31. Помпей (портретний бюст). Римляни дуже цінили в таких портретах точну передачу й виразність обличчя. З давніх часів вони виставляли в парадній кімнаті воскові маски, зняті з умерших предків.

73. р. стрясло всю Італію. Купка гладіаторів утекла з казарми при школі, де їх учили виступати на арені й гарно губити один одного. Втікачі спромоглися озброїтися й укріпитися на Везуві; тут до них пристало багато рабів, розбійників та безпритульного люду. Кермівник цієї ватаги, траківець *Спартак*, виявив себе дуже здатним ватажком; він одну за другою розгромив три невеличких римських армії. Повстання обхопило весь південь Італії; Спартак брав штурмом багато міст, і його сили сягали до 120 000 чоловік. Спартак рішив пробиватися на північ, щоб допровадити рабів до-дому — одних у Тракію, інших — у Галлію. Він пройшов уже Апеніни, але його люде, сп'янілі від перемоги та грабінництва, не забажали вийти з Італії й при-

мусили Спартака вернутися на південь. Не зважаючи на пасти на Рим, вони страшно спустошили весь пів'острів, помщаючись над панами пожежами, мордуванням та вбивствами; полонених римлян повстанці примушували виступати гладіаторами. Проти Спартака сенат призначив *Красса*, найбагатшу людину в Римі. Він спромігся стиснути Спартака в південній Італії й розбити; Спартак загинув у бійці. Крес велів розп'ясти 6000 полонених бунтівників на хрестах на великому шляху від Кампанії до самого Риму. Лишившись без привідці, раби потягли на північ, але були захоплені Помпеем і знищені. Побідники — Помпей та Крес —

Handwritten blue scribble.

Handwritten notes in blue ink at the bottom of the page, including names like 'Помпей' and 'Спартак'.

зійшлися зі своїми арміями біля Риму, вступили у згоду й добилися свого обрання в консули. При цьому вони пішли на згоду з народньою партією, відмінили закони Сулли й установили старий лад.

53. Успіхи Помпея на Сході. Підчас боротьби з рабами на Сході знову піднявся проти Риму Мітридат і напав на провінцію Азію, обіцяючи населенню одмінити римські податки. Він перетворив військо й вигнав усяку розкіш у озброєнні. З європейських варварів він утворив піхоту, озброєну римськими мечами, міцними щитами, шеломами та металічними панцирями, і навчив її битися по-римському. Сенат послав проти Мітридата Лукулла, славного багача. Той знищив флоту Мітридата й пробився у власну його країну, де й зазімував. Вояки стільки награвували здобичі, що продавали вола за 1 драхму (35 коп.), невільника — за 4 драхми. Мітридат примушений був сховатися у свого спільника, царя Вірменії Тиграна. Коли Лукул став вимагати від Тиграна видачі Мітридата, то цей «цар царів» був здивований, як цею вимогою, так і тим, що римлянин назвав його просто царем. Лукул вирушив уперед, перейшов Евфрат і взяв столицю Тиграна. Римляни пройшли до Ванського озера та верхів'їв Евфрату, але коли в Вірменії настала рання та сувора зима, зчинився бунт у війську Лукулла. Вояки обвинувачували його в тому, що він держить їх у таборах, мало дає грабувати ворожі міста, береже для себе здобич і примушує людиність охороняти його вози та верблюди, навантажені здобиччу. Вояки відмовилися битися; Лукул відійшов у Месопотамію, а Мітридат міг повернутися до своїх Понтійських володінь.

Підчас нової війни з Мітридатом Римові загрожувала небувала небезпека від моря. З давньої давнини на південних берегах Малої Азії купчилися пірати-ушкуйники; їхнім ремеслом було забирати люд і продавати в неволю. Римляни нічого не могли поробити з ними: при переслідуванні ушкуйники зникали в недоступних гірських нетрах. Підчас чвар ушкуйники стали ще численніші та сміливіші. Вони ввійшли в спілку з Мітридатом та Тиграном і утворили справжню державу з флотом до 1000 кораблів. Свої розбої вони перенесли на Адріатику, в Сицилію та на західні береги Італії; висаджуючись на побережжях, вони руйнували міста, не щадячи храмів, і заганяли багато людей у полон, а потім звільняли тільки за великий викуп. Припинилася торгівля на морі й підвіз хліба в Рим. Нарід підняв галас і дав Помпесві небувалу владу й величезні засоби: він добув на три роки необмежену владу над усім побережжам Середземного моря, 120 000 вояків, 500 кораблів та грошеві кошти в величезних розмірах. Всі влади мусіли підлягати Помпесві.

Історія Греції та Риму.

6

ms Це була вже чисто царська влада, й нарід дав її Помпееві проти ба-
жання сенату. Помпей за три місяці очистив Середзем'я від піратів,
знищив їхню флоту; полонених (їх було більше 20 000) переможець
помилував і населив їми обезлюділі міста Сходу.

МП 63 Зачарований удачею свого улюбленця, нарід передав Помпееві
владу над військами Лукулла в війні з Мітридатом. Помпей без
натуги розсіяв решту армії Мітридата, і царь утік верхи до Тиграна,
але той, наляканий приходом римлян, зрікся прийняти його і прохав
миру в Помпея. Помпей лишив Тигранові царство, але взяв із нього
6000 талантів; Вірменія визнала залежність від Риму. Потім Помпей
став порядкувати на сході самовласно, не чекаючи ухвали з боку се-
нату. Бітунію й Понт він повернув у провінції; ту ж долю мала й
Сирія. Мітридат зібрався підняти варварів із придунайських країн,
але його рідний син повстав і перекинувся на бік Риму. Мітридат
скінчив життя самогубством у Пантикапею. — Не обмежуючись
успіхами боротьби з Понтом та Вірменією, Помпей вмішався у справи
Юдеї, де відбувалися заколоти в царській родині Макавеїв. Помпей
3 місяці обкладав кріпость Єрусалим і здобув її, скориставши зі стро-
гого додержування суботи в юдеїв.

63 54. Ціцеро. Змова Катиліни. В тім же ж таки 63. році, коли
Помпей закінчив війну на Сході й загинув Мітридат, найзліший після
Ганнібала ворог Риму, в самому Римі виникла небезпечна змова.
В Італії майже все населення було невдоволене. Італіки були не-
вдоволені з того, що в них відібрано землі для наділу ветеранів
Суллі. Ветерани встигли прожити свої наділи і ждали нової зручної
нагоди пожитися. Люде, що потерпіли від грабунків Суллі, не
могли забути про своє з'убожіння, а ті, що розбагатіли від цих
грабунків, ждали нових. Оптимат Катиліна став на чолі всіх не-
задоволених. Він уліз у несплачені борги й хотів заколотами пере-
вороту поправити свої справи. Він притяг на свій бік вельможну
молодь, що збідніла, — позичаючи їй гроші, собаки для полювання
та коні. Вся ця згряя намагалася вбити обох консулів підчас походу
в Капітолій, але невдало. Тоді Катиліна став сам шукати консуль-
ства, але нарід дав перевагу Ціцеронові.

Ціцеро походив із заможної, але не вельможної родини. Батько
дав йому дуже добру освіту. Мандрівка в Аteni та на Родос по-
знайомила Ціцерона з грецькою наукою та штукою. Ораторські
здібности дали Ціцеронові велику славу. Він промовляв легко,
красно і з захопленням. Вважаючись за нову людину, Ціцеро
придбав одначе доступ до вищих посад. Коли ж він був обраний
на консула, він спромігся виявити і знищити змову Катиліни. В
цей час ветерани Суллі вже зібралися йти на Рим, а ті, що змовилися

в Римі, шукали способу вбити Ціцерона й senatorів та підпалити Рим. Ціцеро знав усе це й переживав велику тривогу: він не мав війська, бо легіони були на Сході під командою Помпея. Другий консул Антоній був тайно на боці змови також, як і багато інших осіб. Одержавши від сенату наказ уживати всіх заходів для добра держави, Ціцеро поставив охорону коло брами Риму, на майданах і навколо сенату. Зібравши senatorів, Ціцеро сказав чудову промову, в якій виказав усі злочинні заміри Катиліни, звертаючись до нього ж, що сидів тут же в сенаті. Катиліна втік до Етрурії й там загинув у шаленій бійці; головніших змовників у Римі схоплено і скарано без суду. Ціцерона оголошено *батьком батьківщини*. Він гадав, що, й не будучи військовим, може й повинен стояти на чолі держави, але Рим тепер не йшов ні за трибунами, ні за консулами, ні за кращими промовцями; він схилився тільки перед побідними привідцями, як Марій, Сулла та Помпей. Вороги обвинуватили Ціцерона у страті громадян без суду, й він мусів залишити Рим.

55. Зріст значіння Цезара; перший тріумвірат. Підчас перемоги Помпея на Сході й недовгого торжества Ціцерона визначився новий улюбленець народу — Юлій Цезар. Він походив із дуже старовинного роду, ворожого сенатові. Як небіж Марія, він мусів був рятуватися від розправ Сулли, втікаючи до Азії.

Цезар попав у полон до піратів і виявив велике самоопанування; ждучи викупу, він зовсім спокійно жартував із піратами й приймав участь у їхніх гімнастичних вправах. Він читав їм голосно свої вірші й промови; тих, хто не хвалив його, він звав неукраїнами й дикунами, й часто, сміючись, загрожував перевішати їх. Визволившись, Цезар озброїв у гавані Мілету кілька кораблів і напав на піратів; захопивши розбійників, він наказав їх усіх розп'ясти. — Підчас перебування на Родосі, Цезар учився вмільости промовляти у знаменитого промовця, в якого брав лекції й Ціцеро.

На думку всіх, Цезар уважався першим промовцем у Римі після Ціцерона.

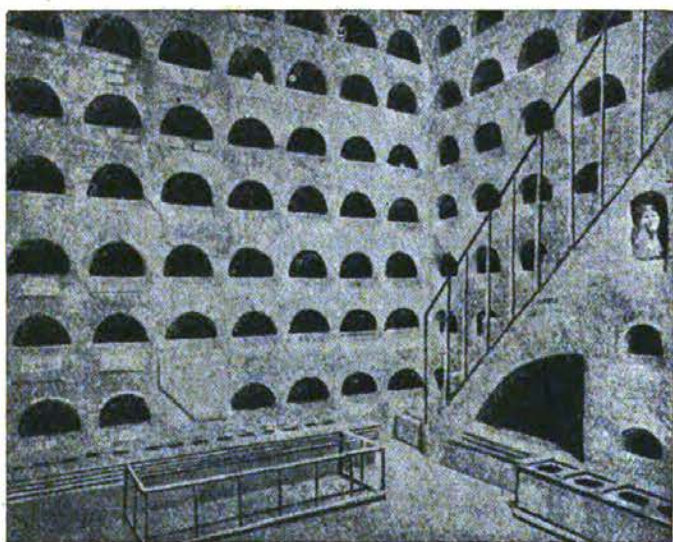
Повернувшись до Риму, Цезар став вести широкое життя й заліз у невикопані борги, нічого не жалуєчи для пролетаріїв. Коли вмерла його тітка, вдова Марія, він промовив надмогильне слово й помістив образ Марія в похоронній процесії, чим викликав тривогу в сенаті й радість серед пролетаріїв.

Похорони вважалися святим обов'язком. Кидали пригорщу землі на труп невідомої людини, випадково знайдений, і будували порожні гробовища для люду, що загинув без вісти. Похорони провадилися дуже вчисто, і вже закони 12 таблиць забороняли надмірну розкіш. Навколо смертного ліжка виставляли ознаки заслуги мерця, закликали музиків та плакальниць і передпокої будинку уквітчували вітами кіпарису та піній. Похоронний похід починався ранком, під вигуки вістунів. Попереду йшов церемоніймайстер із лікторами; музиками й плакальницями. На високій колісниці їхали *предки* небіжчика —

6*

квісити й актори в масках предків, з їх лікторами й ознаками заслуги; часто показували народові здобич предків і цим нагадували про славу роду. Потім при світлі факелів виступали люде, що несли тіло покійного, всі в чорних одежах. Чоловіки йшли, покривши голову тогою, а жінки з розпущеним волоссям. На форумі «предки» сідали на крісла, а найближчий родич казав похвальне слово небіжчикові. Потім труп клали на огнище, в одежі й з дарами (жінок — з оздобами, дітей з їх цяцьками). Попроцавшись із небіжчиком, запалювали огнище. Останки клали в урну і з кістками лишали в могилі. Надгробки були різних виглядів — круглі, пірамідальні, в вигляді башт та храмів; для неможливих були columbarii (голубники).

Нічого не шкодуючи на видатки, він добився обрання на різні посади. Один раз він здивував нарід, виставивши 320 пар гляді-

Фіг. 32. Римське кладовище. В дірки ставили урни з прахом та портретні бюсти померших.

торів у золоченім уаборонні. Упевнившись у приязни пролетаріів, Цезар рішив одного разу вночі таємно виставити в Капітоліі образ Марія. Ранком усі побачили цей утвір у сйаві золота й трофеї перемог. Чернь раділа славі свого героя.

Коли Цезар був призначений кермувати Еспанією, йому не можна було б виїхати з Риму, як би багач

Крас не поручився за нього перед кредиторами (на суму біля 2-х мільйонів карбованців). В цей час Помпей повернувся зі Сходу. Почуваючи себе володарем Риму, він без вагання розпустив армію. Тріумф Помпея «Великого» (так прозвав його нарід за пермоги) тягнувся два дні: перед колісницею несли написи, в яких Помпей перечисляв підбиті ім народи й хвалився тим, що взяв 1000 укріплень, 300 міст, 800 кораблів і доставив скарбові 20000 талантів. Однак сенат пішов проти Помпея й відмовився утвердити його розпорядки на Сході й нагородити його вояків землями.

По повороті з Еспанії Цезар зблизив Помпея з Крассом, що ворогували один з одним і з сенатом, та намовив їх спільно відібрати владу в сената. Ця таємна згода трьох честолюбців і зветься першим тріумвіратом (60. р.). Тріумвіри мали за собою чернь і

військо й стали господарями Риму. Сенат примушений був уступити. Помпей одержав в управління Еспанію (але лишився в Римі, аби розпорядитися сенатом), Красс — Сирію, Цезар — Галлію по обидва боки Альпів.

56. Завоювання Галлії. Римляни вже опанували гальським населенням у межах ріки По та Рони; інші гальські землі (більша частина сучасної Франції) були незалежні. Галли не склали одної держави, але ділилися на три племінні групи: 1. на півдні — між Гаронною та Піринеями жили *аквітанці*; 2. в центрі між Гаронною та Сеною — *кельти*; 3. на півночі між Сеною та Роною — бельги (мішанка кельтів та германців). — Галли відрізнялися високим ростом, білою шкірою, ясним волоссям, блакитними очима й величезними вусами. Жили вони у круглих хатинах без вікон, з земляною підлогою й діркою для диму. Залюднених міст у них не було, а були укріплені городища, де населення переховувалося на час війни. — Всі гальські народці були незалежні один від одного. Власна їхня культура була дуже бідна, але вони вже ввійшли в торговельні зносини з Массалією й римлянами в «Провінції».

Фіг. 33. Юлій Цезар (Рим, Капітолій).

Галли писали грецьким правописом і били гроші. Де-які з гальських племен були у спілці з Римом, наприклад, *едуї*.

Галло-римські війни (в 58—50 рр.) почалися одночасно нападом на Галлію германців з-за Райну й гельветів зі Швейцарії. Германський ватажок *Аріовіст* утвердився на Саоні (доплив Рони), а гельвети прохали дозволу посунутися через римську провінцію до океану. Цезар відкинув їх прохання, й вони пішли силою. При переправі через Саону Цезар розбив їх, переслідував і зчинив страшне

572

побоїще в їхньому таборі; з гельветами захищалися до остаточного сконання їхні жінки й діти. Хто вцілів, мусів повернути назад у Швайцарію. — Потім Цезар повернувся до Аріовіста. Той заперся у своєму таборі, оточивши його возами. Цезар одначе примусив германського вождя до бійки і гнав до Райну; сам Аріовіст урятувався, але майже всі германці були побиті. Так Цезар відразу звільнив Галлію від зайд (58). Одначе зараз же почалася війна з бельґами, які були роздратовані приходом римлян, але через рік уся північ сучасної Франції (від Луари до Райну) була завойована Цезаром. Ще через рік покорився весь захід.

Цезар робив походи й за межі Галлії. Відбивши нову спробу германців поселитися в Галлії, він у 10 день збудував на Райні міст на палях, перейшов річку, зруйнував правий беріг, потім повернувся до Галлії і зламав за собою міст. Щоб показати свою силу й британам, Цезар переправився через протоку з 80 кораблями й двома легіонами, взяв заложників і повернувся в Галлію. На другий рік він знову повторив похід на о. Британію й узяв міцне місто на *Таймзі*.

Щоб добитися повної покори, Цезарові довелося задушити два повстання в Галлії. Особливо важка була боротьба з привідцею *Верцінгеториксом*. Він повертав країну в пустелю, щоб виснажити римлян голодом. Повстали навіть вірні досі едуї, що носили назву «братів римського народу». Цезар урятувався від страшної небезпеки тим, що швидко, серед холодної зими, з'явився серед повстанців і примушував їх до покори. Цезар обложив Верцінгеторикса в *Алезії*. На порятунок своєму ватажкові підійшла страшна сила з усієї Галлії, й Цезар сам опинився між двох огнів. Він змурував два мур з баштами, одну проти обложеного міста, другу — проти ворога, що наступав зо вні; за цими мурами (в обводі верстов на 15) викопано рови, за ними набито 8 рядів палів, щоб задержувати гальську кінноту. Робота тяглася 5 тижнів. — Жінок, дітей та старих Верцінгеторикса вигнав із Алезії, й вони вмерли з голоду між гальською та римською боєвою лінією. Коли до галлів наспіла допомога, вони напали на зовнішні укріплення римлян, а Верцінгеторикса на внутрішні. Але галлів і там, і тут затримали палі й машини, що викидали каміння та стріли. Військо, яке допомагало, відійшло, й Верцінгеторикса здався. Взявши свою найкращу зброю й уквітчавши коня, він виїхав з міської брами, під'їхав до Цезара, зліз із коня, зняв із себе все озброєння й мовчки сів у ногах переможця. Швидко затихла бійка й по всій Галлії. За 8 років Цезар узяв 800 укріплень, підбив 300 народців, перебив мільон людности й стільки ж продав у неволю. Всі вороги Риму загинули. Тих, що лишилися в живих, Цезар примирив із римським пануванням: він лишив побитим

землю й наклав лише невеличкий податок, але галли мусіли виставляти Римові війська на допомогу.

Цезар сам склав «Записки» про свою військову діяльність у Галлії. В гальських походах Цезар придбав надійне військо й виявив свої військові здатності. Слабий складом і здоров'ям, він загартував свої сили й дивував усіх терпінням. Спав він звичайно на повітрі на возі, чи на носилках; удень ішов у лавах війська чи переїжджав з місця на місце. Його раби привчилися писати під час їзди під диктаг, й Цезар иноді диктував відразу двом писцям і більше. Цезар був звичайно ласкавий та привітний, але багато помічали його залізний характер, а Цицеро передбачав у йому майбутнього тирана, який знищить республіку в Римі. Велику частину гальської здобичі Цезар відіслав у Рим, і чернь перенесла свою прихильність із Помпея на переможця Галлії.

57. Війна Цезара з Помпеєм. Підчас розпаду гальської війни Красс задумав похід за Евфрат на партян, чудових вершників і найкращих стрільців із луку. Проводирі обдурили його й завели у пустелю, де з усіх боків появлялися партянські вершники і своїми страшними стрілами пробивали щити й панцирі римлян. Красс, згубивши сина й бачучи зневірря війська, почав відступати; підчас розмови з партянським привідцею він був по-зрадницькому вбитий; все його військо розбіглося, а прапори дісталися ворогові. Триумвірат став по смерті Красса спілкою двох привідців — Помпея й Цезара. Помпей у відсутність Цезара укріпив своє становище в Римі й рішив звільнитися від небезпечного товариша. Сенат потребував, щоб обидва суперники склали зі себе уповноваження й команду над військом. Помпей увів своє військо в місто, й сенат примушений був оголосити Цезара ворогом батьківщини. Трибуни, други Цезаря, виїхали до його в табір. Цезар у цей час був у Равенні, на межі своєї провінції, всього з одним легіоном. Він перейшов прикордонну річку (*Рубікон*) і почав усобничу війну з сенатом та Помпеєм. Помпей не заготовив досить війська і зник із Риму на Схід, не захопивши навіть скарбниці. Цезар ніде не зустрів опору й об'явив, що йде визволяти нарід римський від тиранії й повернути владу трибунів; «хто не проти мене, той за мене», об'явив Цезар і нікому не робив зла. Утвердившись у Римі, Цезар поспішив назад у Галлію набирати військо й повів його зпочатку в Іспанію; там він примусив до здачі легіони, що стояли за Помпея. Тимчасом Помпей зібрав на Сході величезні сили — флоту на Адріатиці та армію в Македонії. Цезар не мав флоту, але він все-таки зважився зимою, коли флот Помпея стояла в гаванях, переправитися з армією через море в Епір. Рішуча битва відбулася в Тессалії при *Фарсали*. Помпей мав у війську 54000 чоловік, Цезар — 23 000. Надіючись на численну перевагу своєї армії, Помпей покинув вигідну позицію на височинах і напав на Цезара,

48/ що стояв на рівному. Цезар уміло відбив дуже сильну кінноту Помпея своїми добрими вояками й почав швидко обходити лівий фланг помпеянців. Помпей швидко був заатакований у власному таборі й кинувся бігти, не вказавши навіть місця збору для своєї армії, і вся вона — частина розбіглася, частина скорилася переможцеві (48. р.). Сам Помпей утік до Єгипту і був там убитий. Після смерті Помпея Цезар лишився один на чолі держави, але ще два роки йому довелося підбивати країни, що підлягали Помпеєві. Він з'явився в Єгипет всього з 4000 вояків. Цезар вмішався у сварку останнього царя з роду Птолемеїв та його сестри *Клеопатри*. Гордість тубольців була ображена тим, що чужинець оселився в царському палаці й порядкує справами країни. На Цезара піднялося все населення Олександрії та 20 000-е єгипетське військо. Щоб полегчити собі захист, Цезар наказав спалити частину міста, при чому потерпіла славна олександрійська бібліотека. Тільки допомога з Азії врятувала Цезара від тяжкої п'ятимісячної облоги. Царство Єгипетське він передав Клеопатрі. Покінчивши зі справами в Єгипті, Цезар пішов на сина царя Мітридата, котрий мав *Босфорське царство* (в Криму) і задумав відвоювати від Риму Понт та Малу Азію. Похід скінчився дуже швидко й щасливо, й Цезар написав про це записку одному з приятелів трьома словами: *«прийшов, побачив, побідив»* (veni, vidi, vici).

В Африці зібралось до 60 000 республіканців, прихильників Помпея й сенату (їх підтримував і цар Нумідії). Цезар зі силами вдесятеро меншими й на цей раз мав успіх над ворогом. Повернувшись до Риму, він одевяткував чотири триумфи — над галлами, єгиптянами, босфорцями та нумідійцями (перемог над громадянами він не святкував). Всього народові улаштовано бенкет із трьох страв на 22 000 столах; кожному громадянину дано дарунок на 100 динарів, 10 мір хліба, і 10 фунтів масла. Але громадянська війна все ще не скінчилася: сини Помпея зібрали розпорошені рештки його війська — всього до 13 легіонів. За 27 день Цезар пройшов усю Іспанію й розігнав помпеянців.

58. Диктатура і смерть Цезара. Біля п'ять років Цезар був володарем Риму. Сенат підніс йому назвище беззмінного диктатора; нарід оголосив його постійним трибуном, а армія — імператором, с.-т. верховним привідцею своїм. Цезар, по блискучості та величності своєї влади, став монархом, хоча не рішався прийняти неаутичний для римлян титул царя, й держава по-старому мала назву республіки. Він навіть зберіг сенат, народні зібрання й попередні республіканські посади, але ввів великі зміни. Так, число сенаторів збільшено до 900; багато нових сенаторів призначено з провінціалів

(особливо з Галлії). Римляни, обурюючись за це на Цезара, заклика́ли один одного не показувати сенаторам шляху до будинку сенату. Новий сенат у всьому годив Цезарові: в честь його поставлено мідну статую, він придбав право носити лавровий вінок та пурпурову одежу, сидів на золотому кріслі і придбав титул *батька батьківщини*. В сенаті він сидів межи консулами на вищому кріслі. Його образ вибивали на грошах. Народні зібрання вибирали на посади тільки тих осіб, яких радив сам Цезар.

Цезар намагався відродити Рим до нового життя й виправити всі його хиби. Він вибачив усім своїм ворогам і багатьом довірив почесні посади. У подяку за великодушність Цезара, нарід постановив збудувати храм Милосердя. 80 000 пролетаріїв виселено в заморські колонії, і при цьому знову відновлено міста Коринт та Картагину. Цезар робив усякі добродійства не тільки римському народові, але й провінціям, на які раніше дивилися, як на здобич; податки провінцій полегшено, чи навіть зовсім скасовано. В деяких провінціях мешканці одержали від Цезара повні права римських громадян, в інших — з обмеженням. Цезар сам слідкував за управлінням у провінціях і не допускав попоредніх вимагань та насильств. Всіма цими вчинками він поклав міцну підвалину великому ділу — розповсюдженню римської культури на всім Середзем'ї; з нього почалася *романізація* (від слова *romanus* = римський) західних провінцій, і вони стали з часом чисто *романськими* щодо мови, порядків і способу життя.

З окремих реформ Цезара важне виправлення римського календаря; раніше рік складався з 12 місячних місяців, по 355 день. Підчас неспокою нікому було встановляти додаткові місяці. Згідно вказівкам єгипетського астронома, Цезар звів соняшний рік на 365 день і 6 годин; при цьому довелося черговий (45. до Р. Хр.) рік розтягти на лишні 90 днів. Так із тієї пори й установився Юліанський календар, і новий рік починається 1-м січнем. На честь Цезара один із місяців був названий юлем (липень).

Як і Олександр Македонський, Цезар кипів великими плянами: він бажав заокруглити межі Риму й довести їх скрізь до океану; доручив прокопати коринтську шийку і провести канали від Риму до моря, збірився осушити болота в Лациї й упорядкувати добрі гавані. Ці пляни не виконано, але всіма своїми вчинками — воєнними й мирними він назавжди прославив себе, й саме його ім'я (Caesar) стало іменним: 18 віків звалися цезарами зпочатку володарі Риму, потім німецькі цісарі. З іменної назви *цезар* виникло й наше слово *царь*.

В Римі багато гадало, що Цезар домагається стати царем: про це явно дбав його друг — консул Антоній. Один раз підчас бучного свята Антоній підніс Цезарові діядему (вінець царів на Сході).

Нарід прийняв це з невдоволенням, і Цезар відхилив діядему. Одначе після цього випадку острах серед республіканців збільшився, й вони постановили вбити Цезара, щоб не допустити йому знищити стародавній державний устрій. 60 сенаторів вступило до змови. На чолі їх стали *Кассій* та *Брут* (нащадок основника республіки). Скупчившись у залі сенату біля Цезара, вони закололи його кинджалами (15. березня 44. р.).

44

59. Другий тріумвірат. Змовники зі скривавленими кинджалами вийшли на майдан і об'явили про смерть тирана, але у відповідь почули з натовпу погрози. Тоді почали вживати заходів други вбитого: *Лепід* зібрав ветеранів Цезара і привів їх у Рим, а *Антоній* захопив папери та гроші Цезара й державну скарбницю. Військо та гроші зробили їх господарями в Римі. Антоній оголосив заповіт Цезара, по якому на користь народів залишено його будинок та сади, і кожному громадянину була призначена де-яка сума грошей. На урочистих похоронах Цезара Антоній своєю промовою так обурив нарід проти вбивців, що ті зникли з Риму. — Незабаром приїхав до Риму єдиний спадкоємець Цезара, приймак *Октавіян*. Йому було тільки 19 років, але це був дуже спритний, упертий та далекобачний чоловік. З майна Цезара він дістав від Антонія лише маєтки, продав їх, позичив грошей і найняв на службу до 10000 чоловік — здебільшого ветеранів Цезара. Октавіян зпочатку зблизився з Ціцероном, який усякю громив другів Цезара й, особливо, Антонія. Октавіян став на бік сенату, але швидко злучився з Антонієм та Лепідом і утворив *новий тріумвірат* (43 р.). Тріумвіри почали розправу з усіма своїми особистими ворогами, не уступаючи в жорстокости та користолобству розправам Сулли. Вбивці одержували за голову жертви нагороди. Ціцеро намагався втекти, але його схоплено і стято голову; його голову Антоній виставив на форумі. Розправившись з ворогами в Італії, тріумвіри посунули в Македоню проти Брута та Кассія. В битві під *Філіпами* армії захисників республіки розбито, а їхні ватажки покінчили самогубством. Побідники поділили державу: *Октавіян* узяв Захід, Антоній — Схід, Лепідові припала Африка. Страшні неспокої ще кілька років хвилювали державу. В Італії населення було доведене до крайньої руйнації; знову, як за часів Помпея, ушкуйники панували на морі та загрожували Римові голодом; опріч того, і згода між тріумвірами була недовга. Октавіян одібрав у Лепіда його провінцію й вичікував зручної хвилини зробити те ж і з Антонієм. Антоній жив у єгипетській *Олександрії* при дворі цариці *Клеопатри*. Він цілком підпав під її вплив і захопився казковими та делікатними розкошами Сходу. Там не жаліли нічого на втіхи: чим дорожчі вони були, тим

43

Titia
triumvirat
political
status
the 5. part
need of
the 44

Titia

навіс на у краінах Агріппа

Original from

вважалися приємнішими. Антоній надягав порфіру, носив на голові діядему, на зразок царів, і сидів на золотому троні, як і Клеопатра. На монетах відбивали образ Антонія та Клеопатри. Клеопатру проголошено «царицею царів», а її сини придбали просторі країни на Сході. Така роздача римських земель чужим царенятам викликала в Римі обурення; други Антонія стали залишати його. Октавіян

заявив у сенаті, що Антоній покриває ганьбою римське ім'я, а Клеопатра бажає бути царицею Капітолія. Октавіян почав війну з Клеопатрою. Вороги зійшлися у Греції: війська їхні стояли в Епірі, а фльоти їх зустрілися біля західних берегів Греції (при розі *Акциум*). В Антонія військо й флота були численніші; самому Антонієві бажалося довіритися армії, але Клеопатра настояла на морській бійці. У флоті Антонія було 500 великих кораблів, з 5-ма, навіть 7 та 8 рядами весел, але з поганим і нечисленим екіпажем, так що біля чверти кораблів доведлося кинути і спалити. Октавіян мав удвічі менше кораблів, лише з 2—3 рядами весел,

але вони були дуже рухомі й мали добрі команди. Коли ескадри зустрілися, легкі кораблі Октавіяна швидко стали кружляти біля ворожих кораблів і запалювати їх, кидаючи запальне приладдя. Бачучи невдачу, Клеопатра веліла своїм кораблям плисти на всіх вітрилах до Єгипту; Антоній кинув усе й пішов слідом за нею. Покинуте ним військо здалося Октавіянові. Війна швидко скінчилася;

Фіг. 34. *Октавіян Август*. Ця мармурова статуя показує його, як він говорить промову до війська. Колозніг Октавіяна! А м у р, син Венери, що від неї йде рід Юліїв.

Антоній та Клеопатра вкоротили собі віку. Октавіян усю здобич та скарби єгипетських царів віддав воякам, а Єгипет лишив за собою (не як провінцію римського народу, а як власний маєток). Вся держава опинилася під владою однієї людини. 60 років громадянської війни й заколотів покінчилися. Так згинув у Римі республіканський лад, і почалася доба управління імператорів (біля 30. р. до Р. Хр.).

РОЗДІЛ VII.

ІМПЕРАТОРСЬКИЙ РИМ.

60. **Правління Октавіяна Августа** (від 30. р. перед Р. Хр. до 14 р. по Р. Хр.). Після повернення з Єгипту до Риму, Октавіян замкнув храм Януса на знак повного припинення війни й заколотів. Усі були раді загальному миру, вітали Октавіяна, як визвольника та миротворця, й почитали його, як бога. Сенат доручив йому командування всіма військами з назвою імператора, владу над провінціями та дав окремий титул *Августа* (освячений богом), який став новим іменням Октавіяна.

Держава, як і за Цезара, звалася республікою. Імператор вважався першим громадянином держави; він оголошував війну й мир і робив угоди. Октавіян Август займав одночасно важніші республіканські посади — консула, трибуна, верховного жерця й інші. Він передав сенатові управління й скарбницю внутрішніх країн держави, а за собою лишив прикордонні провінції. Скрізь Август відновляв повну безпечність; у столиці піддержували порядок поліцейні та пожежні команди. Рим став розкішним містом, бо й сам Август, і його родич Агріппа (переможець під Акціум) оздоблювали місто величними будовами: так з'явилися форум Августа, нові храми, лазні Агріппи, театр. Імператор сам завідував харчуванням бідніших громадян, водопроводами й громадськими роботами, особливо будовою шляхів, як в Італії, так і у провінціях. Військо доведено до 25 легіонів (усього до 350 000 чоловік), і воно стало постійним. Легіонери служили не менше 20 років і набиралися не з одних римських громадян, але і з провінціалів, які за це одержували громадські права; від цієї пори служба в війську стала головним засобом романізації провінцій. При особі імператора стояли преторіянці, добірні вояки, що жили в Римі й поприримських городах. За Августа в-перше утворено постійну воєнну флоту.

Август бажав відродити до нового й кращого життя Рим і всі підлеглі йому народи. Для цього він дбав про підвищення релігійних та патріотичних почувань. У державі встановлено шанування старих храмів та святощів. Август сам цікавився минулим Рима та заохочував поетів і вчених величати Рим у своїх творах. Поет *Вергілій* написав велику (в 12 піснях) поему *Енеїду*, присвячену мандрівкам Енея, прабатька римського народу, й утвердженню його в Лації. В цій поемі Вергілій переймає усе від Гомера. В ній скрізь зустрічаються вказівки на майбутню долю Риму; так, бог Вулкан вибиває на щиті Енея головні війни Риму до битви під Акціум. Воля богів завжди веде до величності Риму, й сам Еней був тільки зброєю цієї волі. — Поет *Овід* зібрав дивні історії та міти про перетворення («Метаморфози»), починаючи від сотворення світа й кінчаючи оберненням Цезаря в небесне світило. — Історик *Лівій* більше 40 років працював над великою історією Риму й ніколи не уморювався, радіючи тому, що він своєю працею «укріплює пам'ять про діла першого у світі народу». Його історія починалася від оповідання про Енея й зупинялася на часах Августових. Всього написав *Лівій* 142 книги, з них збереглися лише четверта частина; кожна книга в середньому — біля 100 наших звичайних сторінок; одній Ганнібаловій війні *Лівій* присвятив 10 книг. — Поет *Горацій* славив те спокійне і щасливе життя, яке настало в вік Августа. Веім цим письменникам допомагав друг Августа *Меценат*.

Турбуючись про загальне добро та спокій, Август одвідував важніші провінції кілька разів на довгий час. У Галлії населення почало шанувати нові божества — Риму та Августа й установило їм загальне служення на окремому жертвеникові. На гальський взірєць таке шанування Августа розпочалося й на Райні (в Кильні). Умиротворивши Рим та провінції, Октавіян уникав завойовничої війни та дбав про зміцнення меж своїх володінь. Він спромігся закріпити за Римом приальпійські країни до самого Дунаю й прокласти до них військовий шлях через Альпи. — Багато турбот завдавали імператорові напади германців. Вони часто переходили Райн і підтримували повстання в Галлії. Пасинок імператора *Тиберій* підбив усю західну Германію до *Ельби*, при чому римська фльота ввійшла з моря в гирло цієї річки й підтримувала армію Тиберія. Германське панство з різних племен почало поступати на римську службу. Та, коли намісник *Вар* завів тут римські суди та управу, спалахнуло велике повстання багатьох германських народів. На чолі повстання став *Арміній*, що був раніше на римській службі. *Вар* необережно вийшов зі свого табору і в *Тевтобурзькому* лісі попав у засідку. 4 дні боронилися римляни; в цій бійці загинули 3 легіони

з союзними загонами (9. р. по Р. Хр.). Це нещастя дуже засмутило Августа: він зрозумів, що римлянам не зломити германців, раз вони почали об'єднуватися для боротьби з Римом. З його наказу Тиберій утримав межу по Райну, але не намагався вернути втрачене, тільки невеличка смуга правобережної Германії лишилася за римлянами й була захищена укріпленим прикордонним валом. Цей вал ішов від середнього Райну до верхнього Дунаю майже на 500 верстов; перед ним тягнувся прямою лінією глибокий рів. Укріплення склалися з башт та кам'яних кріпостей. Ввесь кут південно-західної Германії, огорожений валом від германців, поволі заселився римськими колоністами.

14

Август умер в 77. році (в 14 р. по Р. Хр.) і був похований в ро-скішнім *мавзолеї*¹⁾ на Марсовім полі. Його залічили до богів, і окремі жерці (августали) повинні були провадити на честь його служення. Пам'ять про нього й досі зберіглася в церк. назві місяця августа — серпня.

61. Цезарі Тиберій та Нерон. Після Августа імператорська влада перейшла до його пасинка, що прийняв ім'я Тиберія Цезара Августа. Як і Октавіян, він відрізнявся простотою в житті й не любив підлецування: йому бажали будувати храми, як живому богові, предкладали титул *»батька батьківщини«* і збиралися назвати його іменням один з місяців; від усіх цих знаків пошани Тиберій ухилився, завваживши: *»Що ви робитимете, коли в вас буде тринацятий імператор?«*

37

У війні з германською спілкою Армінія обережний Тиберій обмежився тільки тим, що його легіони пометилися над германцями за ганьбу з приводу розгрому Вара в Тевтобурзькому лісі й поховали кости римлян, що там тліли. Після кари германців Тиберій рішив не шукати нових завоювань і уникав війни в Германії. — В управлінні імператор відзначався обережністю (за яку римляни його осуджували) та турботами про добро провінцій. Останні роки життя Тиберія були затемнені підозрливістю й карами. Втративши всіх синів та близьких людей, самотній і старий імператор загубив віру в людей і став жорстоким тираном.

Останній імператор із дому Цезара був Нерон. Йому було коло 17 років, коли він дістав владу. Він не мав ніякого досвіду в військових справах і управлінні, але вмів писати вірші й казати промови, як промовець, малювати і співати під згуки ліри. Де-який час Нерон ховався зі своїми лихими нахилами; коли йому довелося

¹⁾ Таку назву мають царські гробовища по іменню стародавнього мало-азійського царя Мавзола.

41. Julius Caesar's Colleague
-547
Digitized by Google

підписати першого смертного присуду, він висловив жаль, що вмів писати. Посварившись зі своєю матірррю, Нерон звелів її вбити. Та ж доля побила його жінку, брата й виховника. Багато видатних римлян пішло на страту за їх майно: воно потрібне було Неронові для надмірно марнотратного життя. Управління перейшло до рук підлесників, а імператор був зайнятий своїми химерами: він бажав дивувати людей різноманітними талантами й виступав то візником, то співцем зпочатку при дворі, серед двірських, а тоді прилюдно. Глядачам доводилося запобігливо плескати Неронові, а сенатори приносили жертви на честь «божого голосу» імператора. Він оточив себе не-

чуваними розкошами: меблі при дворі його були з перламуту та слонової кости; дорогоцінні одежі надягалися лише по одному разові; в дорозі за царем їхало тисячі екіпажів. Своім друзам з акторів, музик та гладіаторів Нерон дарував цінні дарунки та мастки. Коли грошей не вистачало, Нерон став

Фіг. 35. Тиберій (в Римі, на Капітолю).

обтяжувати поборами всю державу, не виключаючи Італії, й обдер храми в Римі, Греції та Азії. Він вимагав, аби всі по заповіту давали де-яку частину імператорові. Скрізь почалося невдоволення Нероном, особливо з часів небувалої пожежі в Римі (64 р.). Ця пожежа тяглася 6 днів і знищила дві третини Риму. Поголоска обвинуватила в підпалі Нерона: він ніби-то хотів наочно уявити собі пожежу Трої й уславлював її піснею з тераси свого палацу, коли горів Рим. Нерон приступив до відбудування погорілої столиці і звелів провести широкі і прості вулиці. Для себе він розпочав будування величезного палацу («золотого будинку»), а перед палацом поставив свою величезну мусянжову статую на 15 сажнів заввишки; видатки на все це імператор поклав на Італію та провінції. Щоб зняти зі себе підозріння в підпалі, Нерон обвинувачував у пожежі християн. Величезну скількість ні в чім неповинних послідовників Христа замучено з його наказу: одних рвали на шматки розпеченими кліщами, других — розпинали на хресті, чи стинали голови, третіх-

96
зашивали у шкіри звірів і кидали на поталу хижому звіреві; останніх намазували смолою та сіркою й прив'язували до стовпів у саді царевім, а вночі ці сердеги згорювали, наче живі смолоскипи. Ця безпримірна жорстокість викликала жах навіть у римської черні і співчуття до жертв Неронових. Незабаром після пожежі Нерон з великим почотом поїхав у країну мистецтва Грецію — шукати слави, й виступав на грищах в Олімпії та Дельфах. З 1800 побідних вінків він повернувся до Риму й улаштував собі блискучий тріумф, як героєві й переможцеві. Загальне обурення проти Нерона виявилось в тому, що повстали Іспанія й Галлія, й вояки, не одержуючи грошей, зреклись слухатися. Нерон зпочатку безжурно пробував різні музичні струменти, а потім раптом загубив голову, коли преторіянці покинули його, а сенат об'явив ворогом держави. Бурної ночі імператор, закутавшись у старий плащ, зник із Риму в один зі своїх маєтків. Дізнавшись на другий день, що сенат присудив його до смерті й вибрав нового імператора, й чуючи, що наближається погоня, Нерон вирішив заподіяти собі смерть, але не в силі був сам виконати це, і його слуга наніс йому смертельний удар (68). Останні слова Нерона були: «Якого художника губить у мені світ!»

68
70-79
62. **Веспасіян і Тит.** Після смерті Нерона в Римі протягом двох років змінилося 3 імператори й усі загинули наглою смертю. Знову закипіли усобничі війни й обхопили багато країн. В 70. р. переміг у цій боротьбі новий імператор — *Веспасіян*, з родини *Флавіїв*, при піддержці легіонів Єгипту, Юдеї й Сирії. За прикладом попередніх імператорів, він прийняв титули *цезаря* й *августа*. Веспасіян був зовсім незнатною людиною (його дід був центуріоном, батько — збірщик податків), але він не соромився свого походження і сміявся з підлизнів, що запевняли, ніби імператор — нащадок Геркулеса. Веспасіян намагався поправити всі біди за часи останніх заколотів. Він не мстив ворогам, беріг скарбницю, жив дуже скромно. З його будинків досі зберігся велетенський амфітеатр *Колізей*.

Колізей має овальну форму. Зокола в нього 4 поверхи, заввишки 20 сажнів. У будинок вело 80 входів, наче арки, всі помічені окремими числами. На кам'яних та дерев'яних місцях містилося до 50 000 глядачів. Відкриття цього театру відсвятковано стодневими грами, при чому зацькували 500 диких звірів.

За Веспасіяна закінчилася юдейська війна. Утиски римських намісників ще в часи Нерона викликали загальне повстання юдейського народу. Нерон послав полководця Веспасіяна задавити це повстання. Веспасіян устиг зайняти Галилею та Юдею, опріч Єрусалима, в якому зібралися всі повстанці. Після смерті Нерона Веспасіян був проголошений імператором і передав командування

Він змусив старі снаряди...
 Тит дві рази раждав 97 Катерину в 74 в 74 році...
 За левиною... риб...
 над військами своїму синові Титові. Тоді Єрусалим був обложений та штурмований римлянами, й до його мурів підведено тарани та рухомі башти; за їхньою допомогою вдалося взяти дві лінії укріплень. В Єрусалимі почався страшний голод, але обложені не здавалися. Тоді Тит штурмом узяв третю лінію укріплень і почав нещадне нищення мешканців. Хто міг, рятувався у храмі; юдеї вірили, що сам Єгова захищає свій храм. Римляни брали з

Фіг. 36. Амфітеатр Флавія (Колізей).

бою кожен дім, приступом взяли царський палац і підпалили верхнє місто. Храм загинув у полум'ю. Потім Тит почав облогу Сіона і здобув його через 4 тижні після загибелі храму. Так римляни взяли Єрусалим після 5-місячної облоги і зрівняли його з землею (70. р. по Р. Хр.). З ним упало і все юдейське царство. Понад мільон юдеїв згинуло; останніх продано в рабство, й вони розпоширилися по всьому світі. Переможець Тит відсвяткував укупі з батьком блискучий тріумф. Серед побідної здобичі видавалися в'язнені предмети з єрусалимського храму — семисвічник, стіл для хлібів предложения та книга Закону. Тріумфальна арка на честь Тита добре зберіглася досі; з її релієфних оздоб цікавий малюнок борів юдейського храму і тріумфального походу Тита.

Після смерти Веспасіяна його заступив його син Тит. Цей зухорий переможець Юдеї був дуже тихим імператором. Він клявся

Історія Греції та Риму.

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
 URBANA-CHAMPAIGN

Милосердя
Доміциану брат Мухом — РІ (20) і інші
соф марсмані; Поклада Чресата в Ормані
РІ-РІ

зберегти свої руки чистими від крові, робив багато добра і вважав, що день той загинув, коли він не спромігся зробити доброго діла. За таке милосердя до людей його прозвали «втішителем людського роду». — Страшні нещастя вразили римлян в коротке (всього 2 роки) царювання Тита: триденна пожежа спопелила значну частину Риму; чума забрала в могилу багато люду; сильний землетрус

Фіг. 37. Триумфальна арка Тита. Напис каже: „Божеському августові Титові, синові божеського Веспасіяна, сенат і народ римський.“ — Усього подібних арок збереглося до нашого часу не менш 125, з них у Римі 10.

зробив великі руйнації в багатьох місцях, а вибух Везувія знищив цілі три міста, в тому числі Помпеї (79 р.). Імператор, скільки міг, полекшував бідкування народу.

63. Помпеї були засипані вулканічним попелом від вибуху Везувія. Усього згинуло біля 2000 людей з 40 000 мешканців цього міста. Вся місцевість, що потерпіла від вибуху, була покинута й заросла деревами. Пройшли віки, про Помпеї забули, і тільки розкопки (від XVIII. в.) виявили на світ божий місто, що згинуло. В теперішні часи відкрито від попелу більшу половину Помпеїв. У них добре збереглися будинки з їхнім дуже красивим малюван-

ням і міцні мостові. Доми були низькі, не більші, ніж на два поверхи. На головній вулиці була велика скількість магазинів; на інших вулицях доми сливе зовсім не мали вікон на вулицю. На форумі зовсім не було приватних будинків; там стояли будинки міського сенату, храми Аполлонові та Юпітерові, вівтарі на честь імператорів, статуї на честь видатних осіб (напр., Ціцерона). З усіх боків форум було оздоблене колюмнами; вони давали захист від спеки та дощу. Сама площа була добре вимощена плитами з ляви; на ній стояла трибуна для промовців. В особному будинкові провадився суд, і збиралися купці для вирішення своїх справ. Повозки не допускалися на площу. Від ранку до ночі тут купився нарід, тут

Generated on 2017-02-12 15:40 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112070284911
Public Domain in the United States; Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

же серед колумн тулилися і школярі зі своїми вчителями. В Помпеях було два театри (на 3000 та 1500 глядачів), на зразок грецьких, та амфітеатр для бою гладіаторів. Найдено лазні; в них були відділи, де брали холодні та гарячі ванни, милися, пріли й натиралися маслом та займалися гімнастикою; нагрівалися лазні знизу. На окраїнах розкопали при пекарні млин із великими жорнами, на кілька десятків пудів кожний. Раби вертіли ці каміння й мололи зерно, підхоочувані до того довгим панським канчуком. Поза містом, здовж муру, який його оточував, йшла вулиця мертвих, з пам'ятниками і статуями мерців. У Помпеях дуже дбали про добру воду; на перехрестях вулиць і на майданах скрізь зустрічалися фонтани й джерела; місцями на високих стовпах стояли великі водозбірні.

Багаті будинки Помпеїв мали дуже багато окремих кімнат: кілька маленьких спальнів, кімнати для вітання гостей, ванна, кухня й широченна світлиця для бенкетів. Підлоги, стелі і стіни всіх кімнат

Фіг. 38. *Тум.*

були оздоблені стінним малюванням та мозаїкою з образами богів та богинь, героїв, звірів, птиць, риб. На передній стіні світлиці на бенкети звичайно красувався *Бакх* (Діоніс), бог вина та радості. У верхнім поверсі містилися раби, а в підвальному коморі й льохи.

Обстановка в домах була дуже проста і складалася зі столів, незручних стільців, сундуків, ліжок, канделябрів і великої кількості глиняних лямп. На кухнях найдено мідні таці, мусянжові сита, кухлі й вага.

Час пізнавали по соняшному годиннику. Добре збереглися окремі дома — булочні, крамниця дорогоцінностей, суконна крамниця, дім лікаря-хірурга з його мусянжовим струментом та майстерня скульптора з брилами мармуру й окремими статуями. При розкопках находили печений хліб, форми для солодкого печива, скляні вази з фруктами і т. інше. — Написи на домах заміняли сучасні афіші: це були заклики до перехожих громадян із порадами, кого вибрати

7*

на посади; зустрічалися також вірші, глузування з продавців, поради остерігатися собаки й поводитися пристойно на вулиці й т. инше.

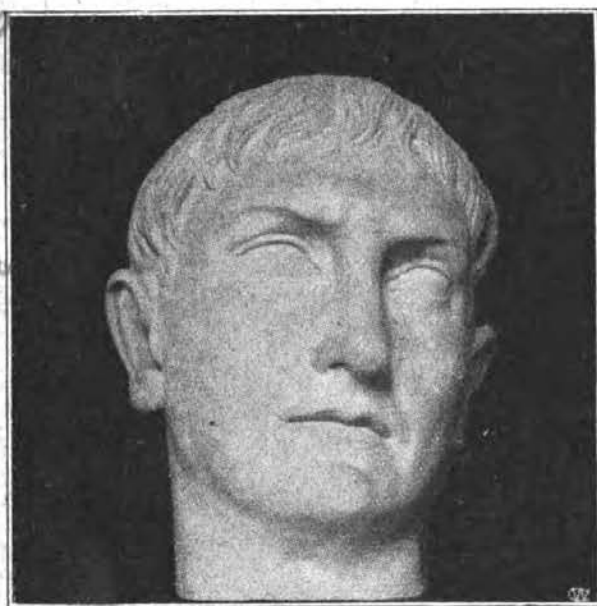
Так, Помпеї, що загинули від вулькану, зберегли назавжди міську й домашню обстановку розкішного города, в якому жили, як на дачі, заможні римляни.

64. Імператори з дому Антонінів. Від часів Августа римська держава тішилася миром та щастям більше 200 років (за невеличкими виключеннями, наприклад, за Нерона).

Нерона

96-98

Траян
96-98
17

Особливо видатними були імператори з дому Антонінів, починаючи від Траяна. Траян походив з Іспанії й був гарним полководцем та сумлінним управителем. Він із цілковитою увагою та пошаною ставився до сенату, захищав провінціялів від образ правителів, нікого не утискав із приводу образи імператора й заборонив підносити подібні обвинувачення. За Траяна можна було виставляти образи Брута та Кассія й вільно розмовляти про лихих імператорів. Усі вважали,

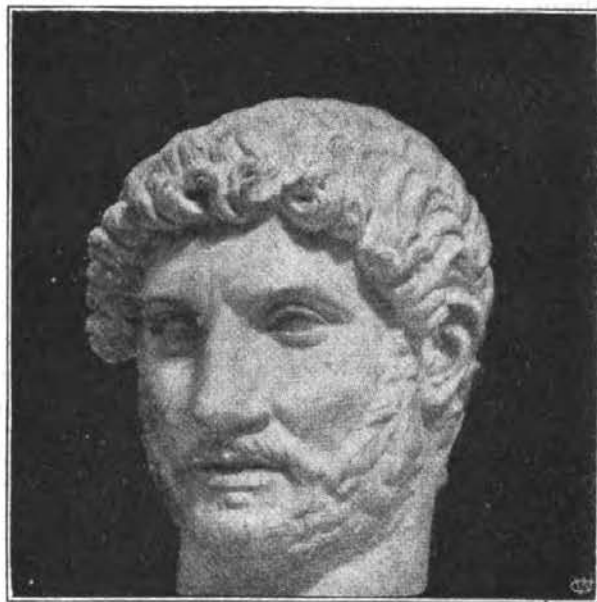
Фіг. 39. Траян (з дому Антонінів).

що громадяни такі ж вільні, як і в кращі часи республіки.

Траян був багато зайнятий війнами в країнах за Дунаєм та Евфратом. Він підбив Дакію (на лівому березі нижнього Дунаю), збудував постійний міст через Дунай, обернув країну в римську провінцію й заселив ветеранами та колоністами. Від цього часу придунайські країни стали швидко романізуватися, й населення в сучасній Румунії досі балакає мовою, що витворилася з латинської. Зміцнивши таким чином Дунайський кордон, імператор поставив на форумі на пам'ять про дакійську війну колону, заввишки на 100 футів.

Колонна Траяна збудована з пароського мармуру. Від основи її йде спіральна смуга до самого верху, де раніше стояла мусаянжова статуя імператора, а тепер св. ап. Петро з ключем. Вся колонна була ядро розмальована. На її спіралях, довжиною майже на сто сажнів, вибито до 2500 релієфних фігур. — Як Помпеї навіч виявляє приватне життя римлян, так Траянова колонна виявляє їх військові справи за часів імперії.

Подібно до дунайського, Траян розширив і зміцнив східний кордон. Тут у нього була війна з непосидючими партянами через захоплення ними Вірменії. В цій війні Траян підбив Вірменію, здобув Вавилон і пройшов до самої Перської затоки. Месопотамія та Асирія стали римськими провінціями, й імператор уже задумував похід на Індію, але в цей час у запілля в нього, в Месопотамії, почалося повстання. Траян повинен був зректися своїх завоювничих плянів. Хвороба примусила його кинути Схід, і по дорозі до Риму він умер (117 р.). Траяна вшановано, при званні Optimus, і довго потім кожного нового імператора сенат вітав побажанням: «будь щасливіший за Августа та кращий за Траяна.»

Фіг. 40. *Адріан*. (Рим, Капітолій).

За Траяном наслідував імператор Адріан. Це був правитель — миротворець. Він зрікся завоювань Траяна на схід від Евфрату і вдовольнився залежністю Вірменії од Риму, старанно захищаючи

й укріплюючи всі межі держави. Адріан установив обов'язковий і незмінний чин судивництва. З його часу римські цезарі особисто кермують законодавчою діяльністю, й римські закони («римське право») потроху розповсюджуються на весь підвладний Римомі світ. За допомогою сенату імператор уважно слідкував за управлінням і сам з цією метою багато мандрував по провінціях; так, його перша подорож тяглася 5 років, і за цей час він проїхав по Дунаю на германську межу, відтіля у Британію й збудував там прикордонний вал («Адріанів вал») уперек острова; далі через Галлію та Іспанію Адріан проїхав до Африки, одвідав передню Азію й Балканський півострів. Частіше всього він жив у Греції, й його улюбленим містом були Атени. Він не уступав грекам у любові до мистецтва й сам був поетом,

Фіг. 41. Мусянижова монета Адріана. На носі трієри, Нептун з тризубцем; на кермі — військові значки.

На парусі напис:
«Щастю Августа».

маляром та різбарем; з наук імператор мав великі знання в геометрії, астрономії, медицині й любив музику. До письменників та великих людей минулого імператор ставився з глибокою повагою й цим він виховував смак у своїх сучасників. Скрізь Адріян студював пам'ятники штуки, багато будував нових і

Фіг. 42. *Мусянжова статуя Марка Аврелія Філософа.* Це єдина кінна статуя, що збереглася цілою з давніх часів; вона була за взірець для багатьох подібних статуй у нові часи.

ма рядами гарненьких прямокутних «касетів». Окрім Пантеону, в Римі зберігся ще мавзолей Адріана (тепер «Замок св. Ангела») і кам'яний міст, що веде до нього через Тибр.

Наступник Адріанів — *Антонін Благочестивий (Pius)* — був одним з найліпших царів: він свято додержувався законів, приходив на допомогу населенню в Італії та провінціях, упорядкував захоронки для дітей і забороняв суворі заходи проти християн. Війни він вів тільки в оборону, наприклад, у Британії проти непосидючих мешканців сучасної Шотландії; для захисту від них він почав будівництво нового валу, на північ від Адріанового.

поновляв стародавні будинки в Римі й по інших містах. В околицях Риму, на його бажання, утворено велику віллу, де Адріян відбудовував у малих розмірах видатні будівлі й найкращі краєвиди, що його вразили під час подорожі.

З будівель Адріана особливо видатний Пантеон, храм на честь усіх богів, що шанувалися в римській державі; це найбільш благородний, домірний у всіх частинах і гарний над усі будинки у світі. Він був зпочатку збудований за Августа Агріппою, про що й каже напис на вході, але Адріян відбудував його заново. Вишина бані, що висить лише на одних мурах, біля 20 саж.; мури ці завтошки понад 3 сажні. Світло проходить у середину з круглої дірки («ока») на версі, понад 4 сажні в поперечнику. Склепіння бані оздоблене 5-

Щан само ф уен зае даван... 103

Спадковець Антоніна Благочестивого — Марк Аврелій, на прізвиське Філософ, — визначився навіть із кращих імператорів тим, що кормився злиденно, робив дуже багато, а в часи дозвілля писав свої філософські праці, якими здобув собі безсмертя. Йому припало на долю вести важкі війни на Дунаї. Германці й сармати перейшли цю ріку й вимагали собі місця для поселення в римських прикордонних країнах. Коли їм відмовлено в цьому, вони зробили страшенну навалу на імперію й окремими ордами дійшли до Греції й північної Італії, грабуючи, пљондруючи й забіраючи в полон населення. Чума, яку занесено зі сходу, губила людність по всій державі. Неврожаї з'убожували селян, і податки кепсько поступали у скарбницю. Марк Аврелій, скільки міг, боровся з усіма цими нещастями. З труднощами пощастило набрати військо з

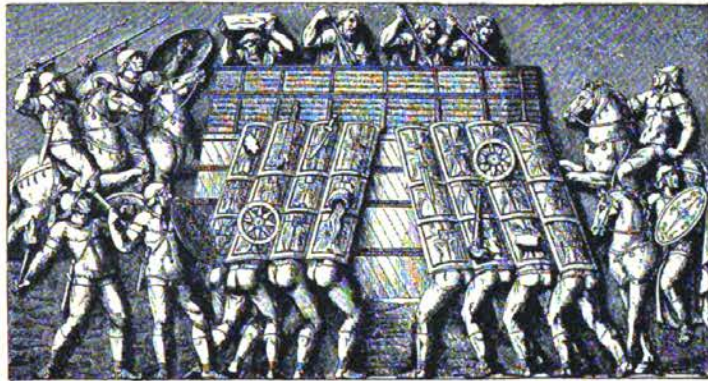

Fig. 43. Напад римлян на германські окопи (з релієвів на колонні Марка Аврелія). Ці окопи закриті плетено югоророжею. Понакривавшись особливими щитами (на вигляд «черепахи»), римські легіонери штурмують германців; вершники кидають списи, а легіонери з круглими щитами запалені факели. Германці завзято бороняться.

Handwritten notes in blue ink on the right side of the page, including the number '180' and some illegible text.

поліціантів, пущених на волю рабів та гладіаторів і відбити варварів. Германці прохали замирення й зобов'язалися служити Римові й не наближатися до Дунаю, але незабаром почали знову війну. Імператор умер від виснаження в Віндобоні над Дунаєм, на місці сучасного Відня (180. р.). З його смертю скінчилися щасливі часи імперії.

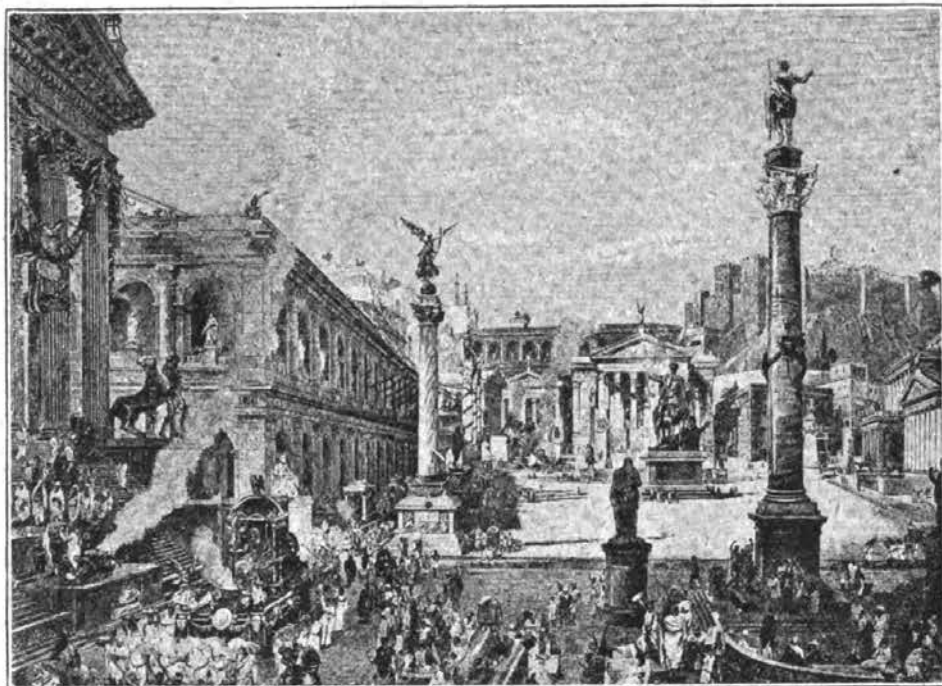
Як філософ, Марк Аврелій додержувався вчення стоїків. Кожний день імператор розмовляв зі своїм сумлінням, запитуючи його, чи виконало воно свій обов'язок. Він уважав, що «людські діла — то дим, ніщо». Провидіння мудро управляє світом і посилає нам страждання, щоб випробувати нас. Чисте сумління й чеснота — важніші за все в життю. Потрібна постійна боротьба з пристрастями: тіло є тягарем і карою душі. Всі люди — наші ближні; де є людина,

там є й привід до добротворства. І раб — людина; тіло його належить панові, але в нього лишається безсмертна й непокупна душа. Кожна людина повинна вважатися священою в очах інших людей. Треба терпіти нещастя й бути здержливим. Так учив стоїк Сенека (виховник Нерона), в цьому дусі писав і Марк Аврелія.

65. Становище римської імперії за Антонінів. За Антонінів імперія досягла найвищого розцвіту. Це була найбільша зі світових держав, що містила в собі весь добре відомий римлянам світ (*orbis terrarum*) і всі культурні країни Середзем'я. Її межами служили прикордонні вали в Британії, лівий беріг нижнього Райну, германський прикордонний вал між Райном та Дунаєм, правий беріг Дунаю (і Дакія на лівому), чорноморське побережжя, Кавказький кряж, верхня Месопотамія, Сирія, Єгипет, африканські пустелі та океан; всього імперія займала 2 000 000 кв. миль і налічувала населення не менш 80 мільонів. Рим мав біля 2½ мільонів мешканців і відзначався великими розмірами та нечуванними розкошами своїх форумів, палаців, храмів та громадських будинків. Військові сили Риму сягали 400 000 в армії та 200 кораблів у флоті. Провінції мали добрих правителів: від часів Августа всі імператори вважно ставилися до скарг на намісників, що дозволяли собі з'убожувати та кривдити провінціялів. Давні варварські країни (наприклад, Галлія, Іспанія, Африка, придунайські землі та інші) густо залюднюються, багатіють та рясно вкриваються художніми пам'ятками та корисними будівництвами; від цього часу в Іспанії та Франції збереглися величезні театри, амфітеатри, водопроводи, тріумфальні арки, мости та шосейні шляхи. В кожній провінції головне місто нагадувало Рим у малих розмірах: воно мало будинок міського сенату, форуми, театри, лазні, водопроводи, фонтани, мостові, клоаки. У кожному такому місті, як і в Римі, любили урочисті церемонії, улаштовували гри, роздавали біднякам хліб та гроші. Багаті провінціяли дарували своїм рідним містам, чи віддавали по заповіту, величезні кошти на бібліотеки, школи, виховання убогих дітей, на будову мурів, улаштування свят і інше. Всі імператори, з почину Цезара, потроху готували зрівняння у праві римських громадян із останнім вільним населенням.

Побожність, із якою ставилися провінціяли до Риму та його імператорів, одмічена в писаних пам'ятниках. Так, в однім написі про імператора говориться, «що він найбільше добро, батько батьківщини та божок Риму, спаситель людности . . . У світі живуть земля та море, міста цвітуть під захистом закону у згоді та розкошах». Один грецький промовець так описує становище тодішнього світа: «Кожний може їхати, куди хоче; у горах подорожні в такій самій безпечности, як і в містах. Скрізь острах ізник. Єллини та варвари можуть виїздити зі своїх країн і брати з собою все своє добро, ніби-то вони з попередньої батьківщини перебіралися на нову.» Так усіма був оцінюваний римський мир (*paх Romana*). — Одначе були й тривожні ознаки: хиталася

віра у старих богів; по-старому рабство було великим злом у життю; надмірно розвивалися міста на некористь селам; падало хліборобство; багато міст починало кволіти. Є відомости, що в одному грецькому місті місце гімназії обернули

Фіг. 44. Forum Romanum.

в ниву так, що влітку статуї Геракла та інших героїв і богів ховалися серед високого збіжжя. Від третього віку піде невдержний упадок царства в середині та натиск варварів зовні.

66. Севери. Син Марка Аврелія визначався поведінкою, яка не личила імператорові, і був забитий своєю ж дружиною. Преторіянці стали панами Риму і продавали престіл тому, хто давав дорожче за інших. Цим обурилися прикордонні легіони і стали своїх правителів оголошувати імператорами. Верх узяв привідця дунайської армії Септимій Север. Він був походженням із картагінської країни й не чисто розмовляв по-латині. Вступивши до Риму, він негайно розпустив преторіянців, заборонив їм, під загрозою смерти, появлятися біля Риму. Потім Север набрав нову гвардію з кращих вояків всієї армії. Один легіон цих салдатів був розташований у таборі недалеко від Риму. — Север не любив сенату, не давав йому

ди й бачив свою підпору тільки у прихильному війську. Сам багато працював і мав право сказати перед смертю: »я прийняв каву в повнім неладі й лишаю її втихомиреною«.

Чарший син Септимія Севера — Марк Аврелій, на прізвище Ікалла, сам забив свого молодшого брата, скарав його при-

хильників і всіляко догоджав воякам. За його правління видано важний закон, по якому вільні люде в усій імперії набули всіх прав римських громадян: багато цього люду стало зватися Авреліями на честь імператора (212. р.).

212

67. Діоклетіян. Новий устрій імперії. По смерти Каракалли, серед заколоту та натиску варварів швидко згинула династія Северів. Вояки почали ставити та скидати імператорів, як коли захотілося їх примхам. Всі імператори врядували дуже недовго й гинули наглою смертю. Кінець цьому заколотові, що тягся більш 50 років, поклав імператор Діоклетіян (284—305). Є відомости, що він був вільноодпущеником, а батько його був рабом. Достигнувши влади, він поділився нею зі своїм другом Максиміліяном і надав йому гідність августа. Таким чином у імперії стало два верховних володарі; з них Діоклетіян жив на сході й обороняв межі на Дунаї та Евфраті, а Максиміліян жив на заході й боронив райнську границю. Щоб забезпечити престоло-наступництво та загородити шлях честолюбцям, Діоклетіян призначив собі та Максиміліянові співробітників із назвою цезарів: собі — Галерія, а Максиміліянові — Констанція Хлора; ці цезарі були всиновлені августами й дістали право наступництва їхньої влади. Імперія поділилася між чотирма правителями, й обрання на престіл не залежало більш ні від сенату, ні від війська. Правителі не ділили імперію на відокремлені часті, але врядували спільно нею, по взаємній згоді, і підтримували один одного. З часів Діоклетіяна імператори перестають вважатися за обранців та верховних представників римського народу. Тепер до імператорів звертаються зі словом dominus (повелитель, володарь), як зверталися лише раби до своїх панів. Тільки тепер імператори стали монархами, а римські громадяни, що самі колись-то правили світом, обернулися в підданців. Імператори почали носити діядеми та розкішні одяги царів сходу. Державців стали звати «святими царями» та «божими самодержцями»; перед ними всі падають додолу з величанням, наче перед божком.

230
20
При історичному префектурі практично

За Діоклетіяна скрізь установлено мир і укріплено кордони. Число провінцій сливе подвоєно й доведено до 100, при чому вони були поділені на 12 ділянок. Італія була в усьому зрівняна з провінціями, й на неї вперше розповсюджено поземельний податок. Військове управління відокремлено від цивільного. Сенат став міською думою Риму, й саме місто загубило попереднє значіння, бо августі й цезарі обрали собі нові резиденції. На утримання дворів чотирох державців, нових осіб на посадах (у нових провінціях та округах) та величезного війська довелось значно збільшити податки, хоча населення було з'убожене попередніми

*) З урахуванням того, що італійська провінція була поділена на 12 ділянок, то загальна кількість провінцій становила 112.

Generated on 2017-02-12 15:45 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112070284911
Public Domain in the United States; Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

заколотами. Городян та селян прикріпили до місця життя: всі відповідали один за одного, коли скарбниця мала збитки. Жити в імперії ставало дуже важко, особливо християнам, на котрих Діоклетіян розпочав жорстокі утиски.

68. Поява християнства та утиски його. За часів Августа народився божеський основник християнства, а за Тиберія постраждав смертю рабів на Голгофті. По слову свого вчителя, апостоли проповідували скрізь благу вістку про визволення світа Христом. Всі, що ввірували в Христа, стали зватися християнами. Вони сповідували віру в Розп'ятого, любов до Бога й до всіх людей, бідність, відлучення від усього земного та покірливість. Усі люде від імператора до раба вважалися за рівних перед Богом, і на заклик апостолів раніше всіх відгукнулися прості люде, — трудженики, убогі та раби. Всі, хто вірив і жив у одному місці, складали місцеву, а християни всього світа — *всесвітню церкву*. Християни збиралися вкупі молитися Богу, читати святе Євангеліє та одбували євхаристію на спомин Тайної Вечері. Між собою вірні поділялися на мирян та клир; клир складали єпископи, пресвітери та діякони.

Біля трьох віків християнська віра підлягала гнобленням. У Палестині християн гнали юдеї. Римська влада звичайно не тиснула чужі релігії, але проти християн, починаючи від Нерона, не раз повставали жорстокі та вперті утиски. Це пояснюється тим, що в римській державі від усіх однаково вимагалось додержування де-яких чисто поганських звичаїв та церемоній: всі повинні були бути присутні на святах на честь богів; на суді всі клялись іменами богів; всі вояки повинні були вважати святими свої прапори і кланятися геніям-покровителям імператора та війська; особи, що були на посадах, робили жертвоприношення перед кожною важною справою й молилися божкам Августа й Риму. Християни відкидали всі ці звичаї та церемонії, як справи нечисті й недостойні віруючих в Істинного Бога. Їх переслідували передовсім за це порушення державного ладу. Погани почали ненавидіти цих чудних людей, що не ходять на свята і грища, цураються всіх та зневажають увесь світ. Про християн гадали, що вони ворожать і провадять гідкі та жорстокі вчинки на своїх таємних зібраннях. Нерон після великого римського пожежу, оголосив християн «ворогами людського роду» й розпочав проти них перші утиски. Траян почав загальну боротьбу з новою релігією та заборонив, під загрозою смерти, християнські зібрання, вважаючи їх зібраннями небезпечних змовників та ворогів держави. Одначе він об'яснив наступникам, що не слід навмисне розшукувати хри-

стіян і вірити таємним доносам; коли ж хто буде викритий причасним до християнства, але зречеться його й помолиться богам, тому слід прощати. — З цієї пори почалися невпинні гноблення християн. Коли скоїться було яке-небудь лихо, простолюд великих міст домагався кари християн, і влада хапала їх, віддавала на поталу звірям, мордувала й карала немилосерною карою, — розпинала на хресті

Фіг. 45. «Добрий пастирь» (зі стінного малюнку в катакомбах).

та палила на вогні. Навіть кращі імператори вважали за необхідне гонити християн для добра держави (напр., Марк Аврелій); тільки під час заколотів їм тимчасово давали спокій.

Останні утиски розпочалися за Діоклетіяна. Він велів зруйнувати християнські церкви, кладовища, святі книги; панотців силою примушували молитися поганським богам. Нарешті, всім християнам приказано повернутися в поганство; хто був незгоден, підлягав страті. Велика скількість християнських мучеників загинула за сім років утисків, які почав Діоклетіян.

Останні утиски розпочалися за Діоклетіяна. Він велів зруйнувати християнські церкви, кладовища, святі книги; панотців силою примушували молитися поганським богам. Нарешті, всім християнам приказано повернутися в поганство; хто був незгоден, підлягав страті. Велика скількість християнських мучеників загинула за сім років утисків, які почав Діоклетіян.

Катакомби й початок християнського мистецтва. Катакомби — підземні галерії, де християни ховали своїх мерців (не спляючи, як робили римляни-поганці). Особливо важні катакомби, що в великій кількості розкидані навколо Риму. Для похоронів служили закамарки, що були розміщені поверхами, які потім залицьовували муром. Під час утисків тут же збиралися й для служби Божої. — Стіни і склепіння катакомб покріті малюванням, як у будинках Помпеїв. Тут зовсім немає образів Христа: про нього лише нагадують образи Ягняти та «Доброго пастиря» серед овець, чи з вівцею на плечах. Часто зустрічаються в катакомбах і інші символи: образ риби, оленя, півня, голуба та інших, які нагадують про Христа-Спасителя світа, воскресення з мертвих, про Святого Духа. Малювалися також і події зі Старого та Нового Завітів, частіш за все чуда (Мойсей точить воду зі скелі, історія пророка Йони, воскресення Лазаря і т. ин.).

69. Костянтин Великий і перемога християнства. Упорядкувавши заново управління імперією, Діоклетіян через двадцять років зложив зі себе владу; на його раду те ж зробив і Максиміліян. Цезарі Констанцій Хлор та Галерій стали августами й вибрали собі цезарів (305 р.). Констанцій умер другого ж року, і військо оголошило імператором його сина Костянтина. Почалася знову боротьба за владу, і одночасно стало шість імператорів. Римляни бажали бачити в себе, як було й попереду, імператора й обрали Максентія, сина Максиміліяна. Утвердивши свою владу в Британії та Галлії, Костянтин почав війну з Максентієм, перейшов Альпи і з добрим

305
337

військом із галлів та германців підступив до Риму. Боротьба між супротивниками йшла не тільки за владу, але й за релігію. Максентій уживав усіх заходів, щоб заручитися допомогою старих поганських богів; Костянтин же зважився звернутися за допомогою до християнського Бога.

Батько Костянтина — Констанцій Хлор — схилявся до однобожжя, не брав участі в жорстоких утисках християн за Діоклетіана й уважався християнином у душі. Мати Костянтина — св. Олена — була ревною християнкою. Зараз же після смерті батька Костянтин дав дозвіл християнам Галлії та Британії поклонятися Христові й вільно відбувати богослуження, але сам не розривав із поганством. Перед битвою з Максентієм Костянтин зробив рішучий вибір

Фіг. 46. Триумфальна брама Костянтина.

між старою й новою вірою. На молитву імператора Господь послав йому свій знак: одного разу після полудня перед очима Костянтина й усього війська появилася на небі подоба вогненного хреста з написом: «сим знаком побідиш». Вночі Сам Христос явився до Костянтина з хрестом у руці й повелів накреслити цього хреста на прапорі. Так оповідав християнському єпископові сам Костянтин.

Костянтин завів у своєму війську новий прапор. Він мав вигляд корогви, й на ньому були накреслені початкові букви ймення Христа (Х та Р); на версі золотого держальна прапора стояв хрест у вінку з золота та дорогісних каміннів. Християни, яких було багато в війську імператора, уперше побачили на прапорі ім'я Христа, як воно ними самими накреслювалося.

В битві, що зчинилася, армія Максентія розбіглася, й сам він утік, упав з моста й утонув у Тибрі. Переможець увійшов до Риму

і спорудив статую, яка виявляла його самого з хрестом у руці. В Мілані Костянтин, володар Заходу, мав побачення зі своїм спільником Ліцінієм, імператором сходу, й умовив його підписати указ про віротерпимість для християн на всьому просторі римської імперії на Заході і Сході (р. 313).

Ось головні місця Міланського едикту: »Ми, Костянтин та Ліціній, августи, зібравшись в Мілані, . . . постановили дарувати християнам і всім иншим право вільного сповідання тієї релігії, яку вони знайдуть кращою, щоб бог, який панує на небі, був милостивий та прихильний до нас, однаково, як і до всіх, хто живе під нашим пануванням . . . Ми касуємо всі попередні обмеження й дозволяємо християнам пильнувати свої релігії, не боячись якої-небудь турботи, чи образи . . . даємо християнам цілковиту та необмежену свободу виконування їхніх обрядів.« В силу едикту 313 р. християни одержали назад свої церкви, кладовища й усе, що в них було відібране підчас утисків.

Костянтин, не розриваючи з поганством, багатьома указами виявив свою прихильність до християнства. Так, він заборонив робити розпинання над засудженими на страту; дозволив визволяти рабів не тільки перед урядом, а й у церквах і з'обов'язав усіх святкувати неділю: в цей день закривали суди та торгові помешкання й навіть поганські воїни повинні були молитися верховному богові. Перемігши Ліцінія, що виступив пізніше на захист поганства, Костянтин указом переконував підданців, аби приймали Євангеліє. Окрім того, Костянтин дбав і про те, щоб у самій Церкві Христовій не було ніяких поділів і ніякого розколу. На його бажання був зібрався р. 325. церковний собор в м. *Нікеї* для засудження пан'отця *Арія*, який неправдиво вчив про Христа й не вважав його за істиного Сина Божого. На соборі було біля 300 єпископів, не рахуючи пан'отців та діаконів. Костянтин зібрав їх у великій світлиці Нікейського палацу й предложив установити спокій у церкві. Собор оголосив учення *Арія єрессю* та вирік на нього проклін, а істине вчення про Сина Божого подав у другому члені символу віри. Костянтин після цього став утискати *Арія* та його прихильників (*аріян*) і звелів спалити їхні твори.

Тому, що Рим лишався головною підпорою поганства й надалі вважав себе за столицю імперії, Костянтин рішив закласти нову, чисто християнську столицю. Його вибір зупинився на старому грецькому місті *Візантії*. Становище цього міста було дуже зручне: відділя легше, ніж із Риму, можна було кермувати обороною границь по Дунаю та Евфраті, а для торгівлі це місто було зручне тим, що знаходилося серед довгої низки морів та проток, при зближенню двох суходолів; його гавань (Золотий Ріг) — з найкращих у світі, і в ній може поміститися величезна фльота, при чому вхід до неї можна заперти від ворога ланцюгами довжиною на 250 метрів. Костянтин

377

Ланс. Бет. - Конс. архива в 1729
Ум. в. 20, 189 р. 12 - Конс. архива

Generated on 2017-02-12 15:51 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112070284911
Public Domain in the United States; Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

15 356. Костянтин Великий
Костянтин Великий син Юлія Северуса 330 р.
В 333 р. Костянтин перемогів всіх язурників

оточив Візантію укріпленнями на 20 верстов навколо; збудував палац, цирк, водопровід, лазні, майдани з колонами по боках, книгозбірню й силу розкішних будинків.

Поганські храми Візантії обернуто у християнські церкви; кілька церковів знову збудовано. Статуї богів та героїв взято з багатьох міст і поставлено в Візантії для оздобу вулиць та майданів. В 330 році нове місто було врочиство освячене напівпоганськими та напівхристиянськими обрядами й було оголошене столицею держави; цей «Новий Рим» став зватися *Костянтинополем* (містом Костянтина). В новій столиці все життя влаштувалося у згоді з християнством: так, гладіаторські гри ніколи не допускалися в Костянтинополі, хоча у старій столиці довго ще не позбавляли наряд його улюбленого видовища.

До кінця життя Костянтин все більш та більше схилився до християнства; так, він наказав відновити святі місця в Палестині, що були зруйновані за попередніх імператорів, розчистити Голгофту та збудувати церкви на місцях народження й похорону Христа. Його мати, св. Олена, сама наглядала за всіма цими роботами. Перед смертю Костянтин прийняв охрещення й був похований у заснованій ним же церкві Св. Апостолів (337 р.). Історія дала імператорові титул *Великого*, а церква признала його *Святим* та *Рівноапостольним*.

70. Остаточна перемога християнства та поділ імперії. З дому Костянтина Великого особливо відзначився його небіж імператор *Юліян*. Під часи заколоту по смерта Костянтина він уникнув смерти лише тому, що йому було всього 6 років. Його виховували в далекій гірській кріпости під суворим доглядом пан'отців, які привчали його кланятися гробовищам святих, співати псалми та читати Св. Письмо перед народом. Пізніше йому дозволено вчитися у грецьких реторів (учителів красномовства) та філософів; він захопився поганською філософією й потай відрікся від християнства. Бездітний імператор Костянтин II, син Костянтина Великого, оголосив Юліяна цезаром і доручив йому оборону Галлії. П'ять років Юліян із успіхом вів важку війну й очистив територію Галлії від германців, тричі переходячи на правий бік Райну. Його резиденцією було місто *Лутеція* на Сені (сучасний Париж); тут стояв табор вояків, військові гамазеї, арени для игр і лазні (терми). — На сході імперії загрожувала війна з *персами* (вони утворили на місці партянського — ново-перське царство).

Констанцій зажадав, щоб Юліян частину війська відрядив на схід. Невдоволені цим вояки підняли свого привідцю на щит і оголосили августом. Незабаром Констанцій умер, і Юліяна без боротьби признано його наступником.

336
Августин
336

Повернувшись на схід, Юліян зробив спробу відживити старовинне поганство й витиснути християнство. Він відновив поганські жертвоприношення, вернув жерцям їх почесний стан, землі, майно, примусив християн повернути відібрані у поган храми. Християн імператор усяким чином тиснув й сам нападав на них у своїх працях; за все це Юліяна прозвано *Відступником*. Ворогуючи з християнством, він дбав одначе, щоб перейняти багато від нього і ввести в поганські звичаї. Своїми вчинками він викликав загальне невдоволення, і смерть Юліяна в поході проти персів поклала кінець усій цій спробі відживити поганство, яке вже конало (363 р.).

363

Деякий час імператори-християни ще терпіли поганство, особливо в Римі. Імператор Теодосій та його співправитель постановили покінчити з рештою поганства. З римського сенату винесено статую Перемоги; заборонено приносити жертви богам; нарешті, наказано заперти всі поганські храми. Ченці та вояки руйнували поганські святощі, перекидали вівтарі, розбивали ідолів. Святий вогонь огнища, що палав у Римі від самих закладин міста, погашено, і весталки, що охороняли його, розбіглися. Останній раз відсвятковано олімпійські грици. Поганство уціліло лише по селах; там усе ще шанували святі дерева й джерела та молилися у старовинних святощах. Довговічня поганська грецько-римська культура захиталася, утворювалася нова — християнська.

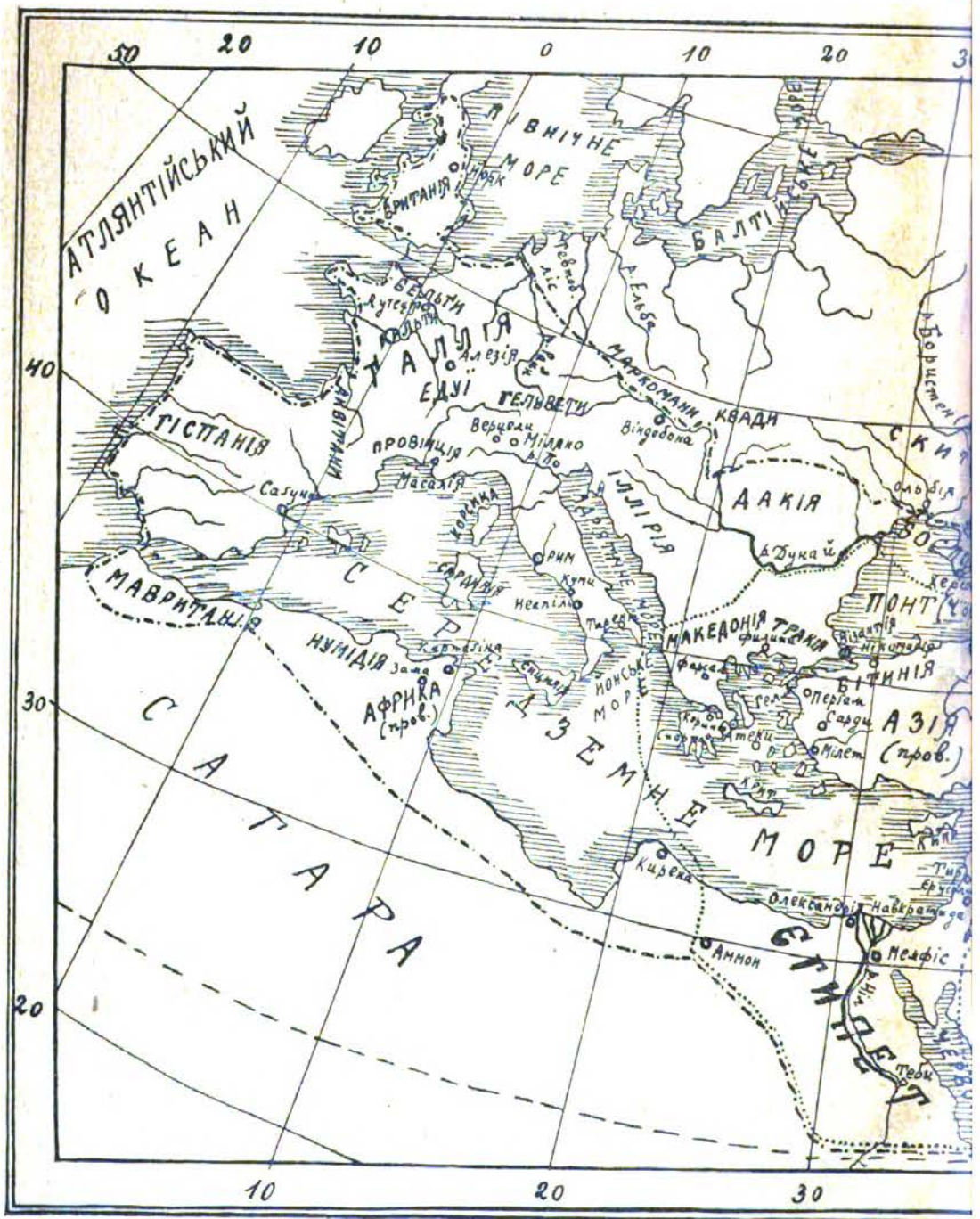
В релігії імператор Теодосій установив єдність та православіє, утискаючи поган та аріян. Важче було йому встановити єдність в управлінні імперією. Лише за кілька місяців до смерті Теодосій підбив собі всю державу. Одначе поділ імперії став настільки звичайщний, о по смерті його влада припала обом його синам. Один із них (Гонорій) одержав захід, а другий (Аркадій) — схід імперії (395). Від тої пори римська імперія переживала страшні нещастя в V. віці, й самий Рим двічі робився здобиччу варварів германців; від 476. року в Римі не було більше імператорів. Східна імперія проіснувала окремо від західної більше тисячоліття, до 1453. року, коли Костянтинопіль взяли турки.

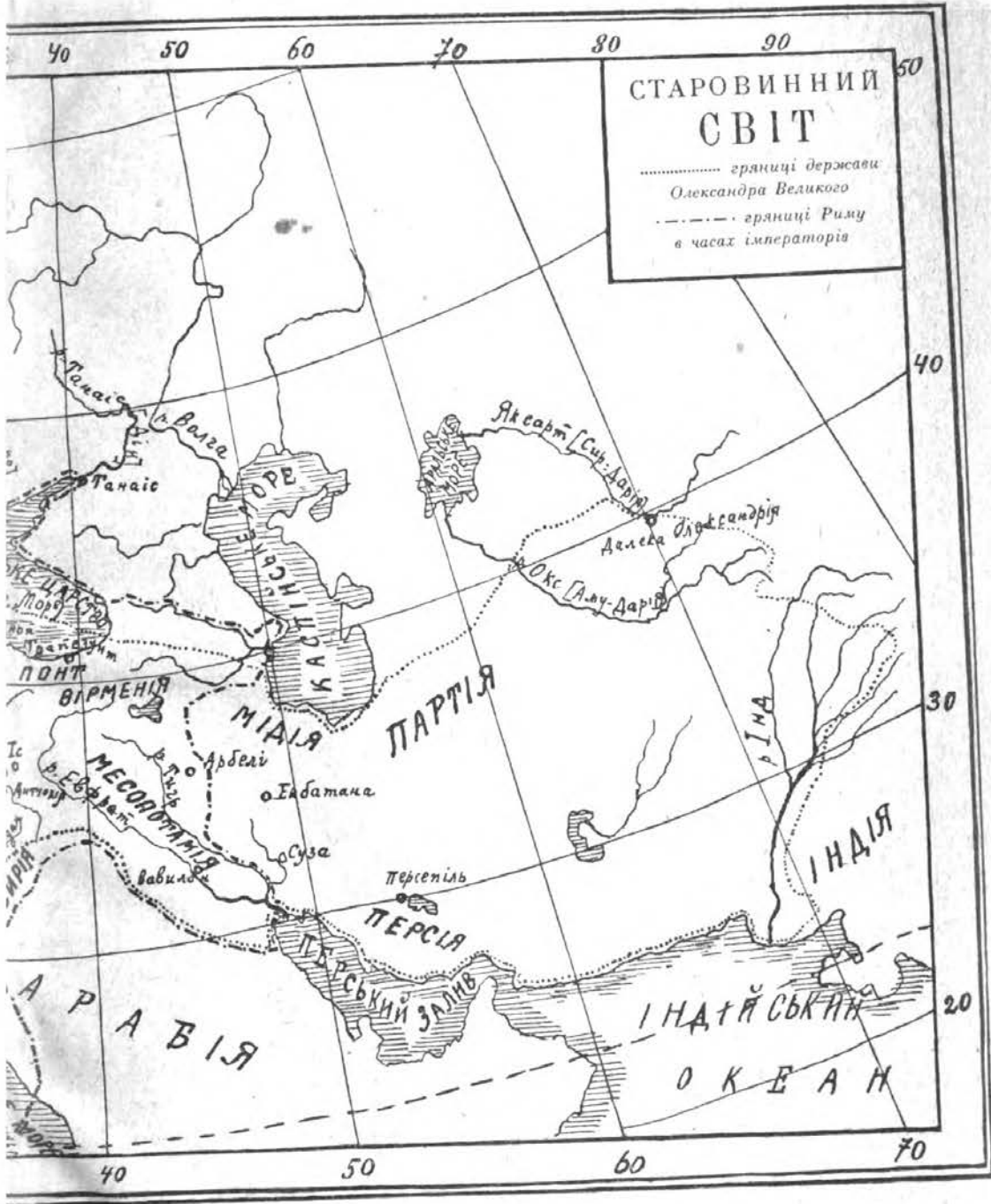
Занепад Риму та кінець у ньому імператорської влади вважають звичайно кінцем стародавнього світа.

3 365 р починається династія Валентиніанів, а 365-375 р. — східна імперія віддала свою імперію Валенту (номер 378 р.) коли він не зміг устояти проти заміни в імперію свого молодшого брата цезаря Валентіана. С. 116. С. 116. С. 116. Original from 375

Generated on 2017-02-12 15:52 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112070284911 Public Domain in the United States; Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

Generated on 2017-02-12 15:54 GMT / http://hdl.handle.net/2027/uiug.30112070284911
 Public Domain in the United States; Google-digitized / http://www.hathitrust.org/access_use#pd-us-google

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО В КАТЕРИНОСЛАВІ.

Філія для Правобережної України.

Видання друковані в Кам'янці (від квітня 1919).
Головний склад: Книгарня „ЧАС“ у Кам'янці.

1. А. Кащенко: На руїнах Січі, 1919, Ц. 1 карб. 50 к.
2. А. Кащенко: Над Кодацьким Порогом, 1919, Ц. 3 карб.
3. А. Кащенко: Наші побратими, 1919, Ц. 4 карб.
4. А. Кащенко: Запорізька слава, 1919, Ц. 4 карб.
5. Проф. М. Хведорів: Матеріяли до математичної термінології, 1919, Ц. 3 карб.
6. Проф. Д. Дорошенко: Білоруси та їх національне відродження, 1919, Ц. 3 карб.
7. Чудова Верба, казка, переклад зі сербської мови, 1919, Ц. 1 карб.
8. Л. Андреев: Кусака, оповідання, переклад, 1919, Ц. 1 карб. 85 к.
9. Проф. В. Біднов: Що читати з історії України (Коротенька історіографія України), 1919, Ц. 5 карб. 50 к.
10. Проф. П. Клепатський: Батько нового українського письменства Іван Котляревський.
11. Проф. П. Клепатський: Марко Вовчок та його «Народні Оповідання», 1919, Ц. 30 гривень.
12. Проф. П. Клепатський: Український мандрівний філософ Григорій Савич Скворода, 1920, Ц. 25 гривень.
13. Т. Шевченко: «Маленький Кобзарь», 1920, Ц. 45 гривень.
14. Календарик на 1920. рік, Ц. 10 гривень, друге вид., Ц. 15 гривень.
15. Проф. П. Клепатський: Український письменник П. М. Гулак-Артемівський, 1920, Ц. 20 гривень.
16. Проф. Васильківський: Релігійність Т. Шевченка на підставі його поетичних творів, 1920, Ц. 30 гривень.
17. Арифметичний задачник, курс після дробів, 1920, Ц. 150 гривень.
18. Проф. Л. Білецький: Хрестоматія з історії української літератури, ч. II.

ДО ДРУКУ:

А. Кащенко: Історичні оповідання: Зруйноване гніздо. У запалі боротьби. Подорож по Дніпрових порогах. Оповідання про славне Військо Запорозьке Низове (ілюстрована історія Війська Запорозького). Проф. В. Антонович: Про козацькі часи на Україні. III. вид. Проф. В. Біднов: Запорозький край (історичний нарис). Про Івана Манджуру та його твори. Про Кальнишевського. Проф. Д. Дорошенко: Оповідання про Ірландію. З минулого Катеринославщини. Закарпатські Українці (про Угорську Україну та її долю). Слав'янський світ (коротка енциклопедія слав'янознавства). Проф. Л. Білецький: Народність, чи національність у творах Т. Шевченка. Проф. Левако: Життя та праця Бориса Грінченка. Жигайло: Леся Українка, спроба характеристики. Проф. Драй-Хмарів: Українці (статистично-антропологічний нарис). О. Білоусов: Читанки ч. I, II, III та інші шкільні книжки.

Булів: Короткий курс геометрії та збірник геометричних задач, для вищих початкових і інших шкіль. Проф. М. Хведорів: Підручник тригонометрії. Проф. Любарський: Підручник латинської мови. Проф. Васильківський: Граматика німецької мови на основі Гама. Арифметичний задачник — курс дробів. Підручник французької мови, ч. I. Проф. Геримович: Географія України. Десять пісень у розкладі Д. Петровського.

Проф. Енсен: Мовознавство, у викладі проф. Тимченка. Дж. Леббок: Що читати. Аленіч: Про комети. Еволюція поглядів на походження світу. Бальї: «Життя та мова», переклад Якимовича, під редакцією проф. Тимченка.

Мамін-Сібіряк: Оленячі казки, дрібні оповідання. Л. Толстой: Кавказський Бранець. Жорж Занд: Бабині казки. Г. Біденкап: Споконвіку (Казки з передсвіт'я з нім. мови). Із 1001 ночі, для укр. молоді приладив В. Сімович. Містечко Безглуздів та Безглуздівиці (Перерібка з нім. мови Сид. Воробкевича, зредагована В. Сімовичем, II видання). Ф. Г. Бернет: Маленький лорд Фавнтлерой. З англ. мови. Р. Кіплін: Гарм заложником, та інші оповідання з англ. мови у перекл. С. Вольської-Мурської. Б. Немцова: Бабуня, повість, із чеської мови перекл. Горбенко-Кичера. Низка нових казок, попереказ. Є. Вировий.

Original from

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT
URBANA-CHAMPAIGN

Digitized by Google

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО В КАТЕРИНОСЛАВІ.

Філія для Правобережної України.

Видання, друковані у Відні (у 1919 році):

1. А. Кащенко: Борці за правду, історичне оповідання, видання 4-ге.
2. А. Кащенко: Під Корсунем, історична повість, видання 3-ге.
3. А. Кащенко: Славні побратими, історичне оповідання, видання 5-ге.
4. А. Кащенко: Кость Гордієнко-Головко, останній лицарь Запорозжя, видання 3-ге.
5. А. Кащенко: З Дніпра на Дунай, оповідання для юнацтва з часів скасування Запорозької Січі, видання 3-ге.
6. А. Чайківський: Козацька помста, оповідання з козацької старовини, 2-ге видання.
7. В. Корнієнко: Запорозький клад, казка. З 10-ма малюнками І. Стеценка.
8. Мамин-Сібіряк: Три оповідання, з 19-ма малюнками Погрібняка й Магалецького.
М.-Сібіряк (з попередньої книжечки кожне оповідання окремою одбиткою):
9. Старий горобець, 3-ге видання, з 5-ма мал. М. Погрібняка.
10. Пригоди статечної миші, 3-ге видання з 7-ма мал. М. Погрібняка. (Переклад учнів 4 класу І. Катеринославської Української Гімназії.)
11. Поганий день Василя Твановича, 4-ге видання з 7-ма мал. Ю. Магалецького.
Казки Гавфа, переказ з німецької мови під редакцією І. Труби:
12. Частина перша, друге видання, з 86-ма малюнками.
13. Частина друга, друге видання, з 82-ма малюнками.
14. Казки Бехштайна, переказ з німецької мови під загальною редакцією І. Труби, частина друга. Друге (повне) видання з 64-ма малюнками.
15. С. Русова, Серед рідної природи, збірник оповідань, з малюнками Ю. Русова.

Видання, друковані в Ляйпцігу. (З липня 1920).

1. Т. Шевченко: Кобзарь, повне народне видання в I томі, з поясненнями примітками та під редакцією д-ра В. Сімовича, з портретом і біографією поета.
2. «Ярина», Українська граматка з читанкою, IV. перероблене видання з усіма новими малюнками (коло 60) Ю. Магалецького (з додатком статті: «Для учителя»), друк. з доручення Міністерства Народньої Освіти У. Н. Р.
3. М. О. Ковалевський: Історія Греції та Риму, для школи й самонауки, з 46 малюнками й 3 картами, друк. з доручення Міністерства Народньої Освіти У. Н. Р.
4. Українські народні казки (Зі збірника Рудченка), вид. II, з 42 малюнками Ю. Магалецького.

Одбитками з цього збірника:

1. Рись-Мати, Брат і сестра в лісі, з 8-ма мал.
2. Летючий корабель, з 5-ма мал.
3. Царівна-жаба, з 5-ма мал.
4. Гордий Царь, Про царенка Івана, та Чортову дочку, з 5-ма мал.
5. Попович Ясат, Правда та неправда, з 9-ма мал.
6. Убогий та багатий і Дівка-чорнявка, Безщасний Данило й розумна жінка, з 10-ма мал.

Друкарня Шпамера, Ляйпціг.